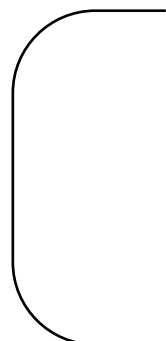
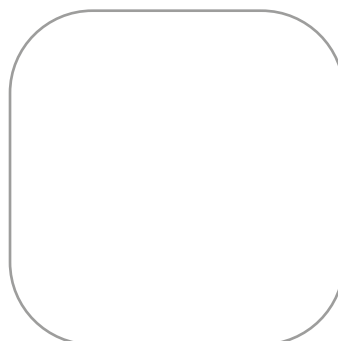
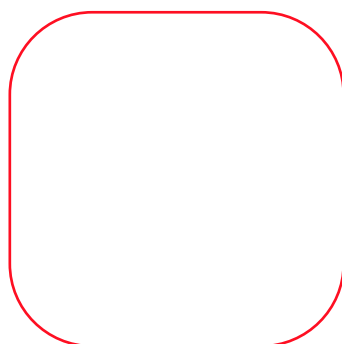
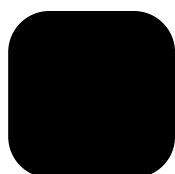
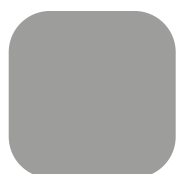

Nationale Raad
voor de Productiviteit

Jaarverslag

2020

Inhoud

Executive summary.....	3
Inleiding.....	5
1 Belang van productiviteitsgroei.....	5
2 Potentiële impact van de COVID-19-crisis op productiviteit	7
2.1 Een beschrijving van de startpositie	7
2.2 Impact van de COVID-19-crisis op productiviteitsgroei.....	18
2.2.1 Impact crisis op de samenstelling van arbeid	18
2.2.2 Impact crisis op kwantiteit en het type van kapitaal per gewerkt uur	20
2.2.3 Impact van de crisis op TFP.....	23
3 Een gepast beleid met het oog op productiviteitsgroei	29
3.1 Mogelijke maatregelen voor het verhogen van de productiviteitsgroei: aanbevelingen van de Europese Raad	30
3.2 Prioriteiten van de NRP.....	32
3.2.1 Nog meer inzetten op STEM en levenslang leren	32
3.2.2 Belang van investeringen in de ecologische en digitale transitie, zowel publiek als privaat.	34
3.2.3 Verder inzetten op digitalisering	36
3.2.4 Belang van voldoende ondernemingsdynamiek.....	37
Activiteitenverslag.....	40
De Raad	40
Activiteiten 2020	41
Bronnen.....	42
Bijlages	47
Bijlage 1. Methodologie	47
Bijlage 2. Evaluatie van de tenuitvoerlegging van de landaanbevelingen in verband met de productiviteit op basis van de databank CeSar van de Europese Commissie	49
Bijlage 3. Advies Centrale Raad voor het Bedrijfsleven	51

De Nationale Raad voor de Productiviteit is een onafhankelijke instelling die als opdracht heeft de productiviteit en het concurrentievermogen op te volgen. Hij is operationeel sinds mei 2019 en bestaat uit federale en gewestelijke experts. De NRP werd opgericht op verzoek van de Raad van de Europese Unie om de oorzaken van de daling van de productiviteitsgroei in de afgelopen decennia te begrijpen en om mogelijke oplossingen te vinden.

Executive summary

Dit verslag werd afgesloten op 21 oktober 2020. Er werd dus geen rekening gehouden met de start van de tweede golf van het COVID-19-virus noch met het nieuwe gezondheids- en economisch beleid dat hieruit volgde.

De COVID-19-crisis is in de eerste plaats een gezondheidscrisis, maar de pandemie en de maatregelen die werden uitgewerkt om de verspreiding van het virus tegen te gaan hebben ook een ongeziene impact op de economie. Dit brengt belangrijke uitdagingen voor het economisch beleid met zich mee op korte termijn. Echter, het is ook belangrijk om erover te waken dat op langere termijn de vóór de crisis al zwakke productiviteitsgroei niet nog verder wordt aangetast. Productiviteitsgroei is immers de belangrijkste motor van economische groei, die op zijn beurt bepalend is voor de evolutie van de levensstandaard en voor de beleidsruimte. De financiële houdbaarheid van de overheidsfinanciën en van de sociale zekerheid worden immers in belangrijke mate beïnvloed door de hoogte van de economische groei.

Zoals blijkt uit de analyse uit punt 2.1 is de productiviteitsgroei in België al geruime tijd aan het vertragen, maar werd deze tendens door de financieel-economische crisis van 2008-2009 nog versterkt. De vertraging van de productiviteitsgroei deed zich voor in alle grote activiteitengroepen, maar is het meest uitgesproken in de verwerkende nijverheid waar vooral de meest performante bedrijfstakken een sterke vertraging kenden. Dit is in tegenstelling tot de vertraging van de productiviteitsgroei in de marktdiensten, die voornamelijk wordt verklaard door een verdere daling van de productiviteitsgroei van de minst productieve bedrijfstakken.

De impact van de COVID-19-crisis op de productiviteitsgroei is nog heel moeilijk te kwantificeren. Daarom wordt in punt 2.2 een overzicht gegeven van de verschillende kanalen waarlangs de crisis een impact kan hebben op productiviteitsgroei. Er wordt hierbij vertrokken van het model van de groeiboekhouding, waarbij achtereenvolgens wordt gekeken naar de mogelijke effecten van de crisis op de samenstelling van arbeid (bv. mogelijke hysteresis effecten ingeval van langdurige werkloosheid, mogelijke effecten op onderwijsresultaten en op vorming), op de kapitaalverdieping (mogelijke effecten op publieke en private investeringen, over de aard van investeringen en de op buitenlandse directe investeringen) en op de totale factorproductiviteit (mogelijke effecten op digitalisering, onderzoek en innovatie, ondernemingsdynamiek, concurrentie, de organisatie van waardeketens en globalisering).

Deze oplijsting van transmissiekanalen geeft een overzicht van de mogelijke risico's die moeten beheerst worden, maar ook van de opportuniteiten om de persistent zwakke productiviteitsgroei aan te pakken. Rekening houdend met deze analyse identificeerden de leden van de Nationale Raad voor de Productiviteit (NRP) in punt 3 een aantal strategische assen voor interventie door de overheid. Als startpunt voor deze oefening werd vertrokken van de aanbevelingen die de Europese Raad elk jaar aan België formuleert in het kader van het Europees semester. Een belangrijke motivatie hiervoor is de verplichting van de Europese Commissie om aan deze aanbevelingen te voldoen voor het krijgen van Europese steun in het kader van de Europese Recovery and Resilience Facility (RRF). Voor het eerst mag de Europese Commissie zich tot de financiële markten wenden om de fondsen op te halen die nodig zijn voor het ondersteunen van het economisch herstel van de lidstaten. Om op deze hulp een beroep te kunnen doen, moeten de lidstaten een nationaal plan voor herstel en veerkracht (PHV) indienen dat inspeelt op de doelstellingen van de nieuwe Europese strategie, Next Generation EU. In het RRF wordt ook een rol voorzien voor de nationale productiviteitsraden, en dit rapport wil hieraan beantwoorden.

Zoals duidelijk bleek uit het vorige rapport van de NRP zijn er heel wat factoren die een impact hebben op de productiviteitsgroei die allemaal de nodige aandacht verdienen. Echter, in de huidige context vragen de leden van de NRP prioritaire aandacht, zowel federaal als regionaal, voor de volgende vier assen:

Nog meer inzetten op STEM en levenslang leren De COVID-19-crisis heeft een grote impact op de arbeidsmarkt. De werkloosheid is al toegenomen en er wordt verwacht dat deze in de nabije toekomst nog verder zal stijgen. Bovendien dreigt de mismatch in vaardigheden op de arbeidsmarkt nog groter te worden omdat het de kortgeschoolden zijn die het hardst getroffen worden terwijl de digitale transitie – met sterk

veranderende noden op het vlak van kwalificaties – door de crisis wellicht nog kan worden versneld. Zeker wanneer ook rekening wordt gehouden met de vergrijzing, en dus met het dalende aandeel van de bevolking op actieve leeftijd, is het cruciaal dat maatregelen genomen worden om ervoor te zorgen dat zo weinig mogelijk talenten verloren gaan. Dit vereist in eerste instantie dat de huidige generatie jongeren voldoende voorbereid wordt op de arbeidsmarkt van morgen. Maar ook een versterking van het levenslang leren is cruciaal om de transitie van verouderende jobs, van werkloosheid of van inactiviteit naar opkomende beroepen te vereenvoudigen.

Belang van groene en digitale investeringen, zowel publiek als privaat Al voor de COVID-19-crisis zorgden een aantal structurele evoluties (in het bijzonder, de dynamiek van de vergrijzing en de gezondheidszorg) voor een bedreiging van de houdbaarheid van de overheidsfinanciën op langere termijn. Deze problemen zijn door de huidige crisis niet verdwenen. Daarenboven kampt België met een hoge overheidsschuld, die door de crisis nog sterk toeneemt. Zonder een voor de financiële markten geloofwaardig traject voor de overheidsschuld loopt de Belgische staat het risico haar intrestvoeten te zien stijgen. Er is daarom nood aan een strategie om de publieke financiën structureel in evenwicht te brengen, van zodra de economische situatie dit toelaat. Echter, in tegenstelling tot wat zich voordeed de voorbije jaren, mag deze strategie niet ten koste gaan van de overheidsinvesteringen, die in België al veel lager zijn dan deze van onze belangrijkste Europese partners.

Bij het kiezen van de investeringen is het wel belangrijk om te focussen op die domeinen die belangrijk zijn voor het ondersteunen van de productiviteitsgroei. Bovendien moeten de investeringen zich ook inschrijven in de digitale en groene transitie. Dit laatste is niet alleen belangrijk omwille van de directe impact van het milieu op het welzijn van de bevolking en de kansen die een dergelijke transitie biedt voor economische groei, maar de groene transitie is ook noodzakelijk om het risicobeheer te verbeteren. Milieurampen zoals klimaatverandering en verlies aan biodiversiteit kunnen immers grote sociale en economische gevolgen hebben. Zonder exhaustief te zijn, is er nood aan bijkomende publieke en private investeringen op het vlak van energie-efficiëntie, duurzaam transport, bescherming tegen klimaatrisico's en digitale infrastructuur.

Ook investeringen in onderzoek en innovatie zullen belangrijk zijn om de groene en de digitale transitie mogelijk te maken. Het is daarom belangrijk om de investeringen in O&O op peil te houden, al dient tegelijk ook de efficiëntie van de publieke uitgaven voor O&O te worden verhoogd. Meer algemeen moet op basis van *spending review* en beleidsevaluatie bekeken worden hoe de efficiëntie van de bestaande uitgaven op alle overheidsniveaus kan worden bevorderd.

Verder inzetten op digitalisering De COVID-19-crisis heeft een extra stimulans gegeven aan het digitaliseringsproces. Het gebruik van digitale technologieën is een sterke drijfveer voor productiviteitsgroei. Bovendien kan een verdere digitalisering ook bijdragen aan oplossingen voor een aantal complexe uitdagingen waarmee de maatschappij geconfronteerd wordt (denk aan uitdagingen op het vlak van gezondheidszorg, het behalen van de doelstelling van koolstofneutraliteit tegen 2050, de transitie naar hernieuwbare energieproductie...). Het is daarom belangrijk om gebruik te maken van dit momentum om de digitale transitie verder te ondersteunen en te versnellen door alle economische actoren aan te moedigen te investeren in het gebruik van deze technologieën. Hiervoor dient ingezet te worden op skills, organisatorische innovatie en managementvaardigheden, een snelle, veilige en betrouwbare breedbandinfrastructuur, een digitale cultuur (ook bij kmo's en overheid) en regulering die voldoende aansluit bij de digitale economie. Bij dit alles is ook voldoende aandacht nodig voor de potentieel negatieve effecten van digitale technologieën (denk aan de uitdagingen op het vlak van veiligheid en privacy) en moet gestreefd worden naar een *just transition*.

Belang van de ondernemingsdynamiek. Voldoende ondernemingsdynamiek is een belangrijke determinant van de productiviteitsgroei. Vóór de crisis was al in heel wat ontwikkelde landen een daling van de ondernemingsdynamiek merkbaar en de huidige crisis kan dit fenomeen nog versterken. Het is daarom belangrijk om te zorgen voor gunstige voorwaarden en prikkels voor innovatieve start-ups en voor de opschaling van deze start-ups. Een belangrijk element hiervoor is een verdere vermindering van de administratieve lasten en meer algemeen, een verbetering van de kwaliteit van de regelgeving die onder meer ook een goede marktwerking moet garanderen. Naast het stimuleren van de opstart en doorgroei van ondernemingen is het ook belangrijk dat de barrières voor de uittreding van niet levensvatbare zoveel mogelijk worden weggewerkt. Dit impliceert onder meer dat moet vermeden worden dat de overheid in periodes van toenemende werkloosheid ook structureel niet levensvatbare bedrijven blijft ondersteunen. Een dergelijk beleid staat immers gelijk aan een impliciete belasting op gezonde bedrijven.

Inleiding

COVID-19 zorgde in de eerste plaats voor een gezondheids crisis, maar de pandemie en de maatregelen die werden uitgewerkt om de verspreiding van het virus tegen te gaan hebben ook een ongeziene impact op de economie. Langs de aanbodzijde zagen we op korte termijn onder meer het stilleggen van bepaalde activiteiten; storingen in (internationale) waardeketens die zorgden voor problemen op het vlak toelevering; kostenverhogende maatregelen die moesten genomen worden met het oog op het garanderen van de *social distance*; investeringen die werden uitgesteld of teruggedroefd; en storingen in het arbeidsaanbod door ziekte of quarantaine van werknemers of door de aanwezigheid van schoolgaande kinderen bij thuiswerk. Langs de vraagzijde zorgen angst voor infectie, de sluiting van winkels, een verhoogde onzekerheid en lagere inkomens en inkomensverwachtingen voor een lagere consumptie- en investeringsvraag zowel in binnen- als buitenland. Deze effecten zorgden in de eerste helft van 2020 al voor een terugval van de economische activiteit met 8 % ten opzichte van dezelfde periode vorig jaar.

Wanneer de gezondheidssituatie verbetert, zal de economie opnieuw aantrekken. Echter, de aard en de omvang van de schok maken het waarschijnlijk dat de economie belangrijke structurele verschuivingen zal kennen die gepaard gaan met de sluiting van bedrijven en een daling van de werkgelegenheid. Indien het menselijk en fysiek kapitaal dat vrijkomt niet vlot heralloceerd kan worden naar nieuwe activiteiten zal de kapitaalvoorraad (menselijk en fysiek) onherstelbare schade oplopen met als gevolg dat de economische krimp die zich voordoet in 2020 niet volledig gecompenseerd wordt in de jaren daarna. Dit is wat het FPB en de NBB voorzien in hun vooruitzichten van juni 2020. Ook al herstellen de consumptie en de investeringen zich midden 2022, de toegevoegde waarde van de privésector blijft 4 procentpunt onder het niveau dat er zou geweest zijn zonder pandemie. Het mondiale karakter van de economische crisis is een gegeven dat weegt op de herstelvooruitzichten.

Voor het maken van deze vooruitzichten werd verondersteld dat de economie geleidelijk opnieuw naar groei evolueert en dat de outputgroei op termijn dus niet wordt aangetast. Nochtans zorgt de schok ook voor een aantal risico's op dit vlak. In punt 2.2 wordt een overzicht gegeven van de verschillende kanalen waarlangs de crisis een impact kan hebben op productiviteitsgroei. Door de grote onzekerheid is het op dit moment onmogelijk om de omvang van deze effecten in te schatten, maar desondanks is de oplijsting nuttig vanuit beleids oogpunt. Het geeft immers een overzicht van de mogelijke risico's die moeten beheerst worden, alsook van de opportuniteiten om de zwakke groei van de potentiële output aan te pakken.

Rekening houdend met deze elementen worden in punt 3 een aantal strategische assen geïdentificeerd waarop het beleid prioritair moet inzetten. Als startpunt voor deze oefening werd vertrokken van de jaarlijkse aanbevelingen die de Europese Raad aan België in het kader van het Europees semester. Een belangrijke motivatie hiervoor is de verplichting om aan deze aanbevelingen te voldoen voor het krijgen van Europese steun in het kader van de Europese Recovery and Resilience Facility (RRF). Voor het eerst mag de Commissie zich tot de financiële markten wenden om de fondsen op te halen die nodig zijn voor de steun voor het herstel van de lidstaten. Om op deze hulp een beroep te kunnen doen, moeten de lidstaten een nationaal plan voor herstel en veerkracht indienen dat ook inspeelt op de doelstellingen van de nieuwe Europese strategie, Next Generation EU. De implementatie van de RRF door de Europese Commissie verzoekt de nationale productiviteitsraden om hier een rol in te spelen, en dit rapport wil hieraan beantwoorden.

Maar eerst wordt in punt 1 het belang van productiviteitsgroei nogmaals onderstreept en wordt in punt 2.1 een stand van zaken gegeven van de productiviteitsevolutie vóór de crisis op basis van de herziene cijfers van de nationale rekeningen, en waarbij de sectorale dimensie wordt meegenomen in de analyse van de productiviteitsevolutie.

1 Belang van productiviteitsgroei

De economische groei van een land wordt bepaald door twee factoren: de toename van het arbeidsvolume (aantal gewerkte uren per inwoner) en de productiviteitsgroei. Het eerste kan gebeuren zowel door het verhogen van het aandeel van de bevolking op beroepsactieve leeftijd (bv. door het verhogen van de

pensioenleeftijd), door het verhogen van het aandeel van de beroepsactieve bevolking dat aan het werk is en door het verhogen van het aantal gewerkte uren per werkende. Echter, deze strategieën botsen alle drie op fysieke grenzen. De enige manier waarop de economie van een land blijvend kan groeien is door het verhogen van de productiviteit van de productiefactoren - i.e. de toegevoegde waarde die gecreëerd wordt per eenheid arbeid en per eenheid kapitaal.

Economische groei is belangrijk om verschillende redenen. Zo is groei bepalend voor de evolutie van onze levensstandaard. Het bbp/capita bepaalt immers het inkomen/capita dat kan verdeeld worden over de werkenden en de investeerders. Bovendien is economische groei ook belangrijk voor de financiering van de sociale zekerheid en dus voor het inkomen van zieken, arbeidsongeschikten, werklozen en gepensioneerden.

Een sterke economische groei vergroot bovendien de mogelijke beleidskeuzes van de overheid. Het zorgt immers voor een toename van de belastinginkomsten en een daling van de sociale uitgaven wat ruimte creëert voor bijkomende uitgaven in de gezondheidszorg, onderwijs, investeringen in infrastructuur,... en/of om de belastingdruk te verlagen. Voldoende groei is ook een voorwaarde opdat overheden via budgettaire beleid een antwoord zouden kunnen bieden op toekomstige recessies en asymmetrische schokken. Een tijdelijke verslechtering van de budgettaire situatie is nl. slechts financieel houdbaar indien er voldoende belastinginkomsten (en dus voldoende groei) kunnen gegarandeerd worden op lange termijn.

Het stimuleren van de productiviteitsgroei is daarom noodzakelijk, maar dit kan niet los gezien worden van andere beleidsdoelstellingen. Zo toont de huidige crisis bv. het belang aan van risicobeheersing. De risico's voor onze economie/maatschappij beperken zich niet tot pandemieën, maar situeren zich bijvoorbeeld ook op milieu-, politiek, financieel en technologisch vlak. Het beheersen van deze risico's vereist een beleid dat zowel het risico op toekomstige schokken zo laag mogelijk houdt als de gevolgen ervan beperkt als dergelijke schokken zich voordoen.

Aandacht voor de duurzaamheid en inclusiviteit van de groei zijn daarom niet alleen belangrijk als waarden op zich, maar ook in het kader van risicobeheersing. Zo mag economische groei niet gebaseerd zijn op excessieve interne en externe schuldvorming aangezien dit het risico op financiële schokken zou vergroten en de mogelijkheid om andere schokken op te vangen beperkt. De groei moet ook duurzaam zijn op milieuvlak. Ongecontroleerde, wereldwijde milieurampen zoals klimaatverandering en verlies aan biodiversiteit kunnen immers grote sociale en economische gevolgen hebben. Maar er is ook voldoende aandacht nodig voor de inclusiviteit van de groei. Zeker in een context van grote economische transformaties – door de crisis, maar ook om ervoor te zorgen dat de transitie gemaakt wordt naar een economie gekenmerkt door nul netto-uitstoot van broeikasgassen in 2050¹ en waarin de economische groei wordt losgekoppeld van het gebruik van hulpbronnen – zijn er heel wat sociale uitdagingen waarop een antwoord moet worden gegeven, niet alleen vanuit ethisch standpunt maar ook met het oog op het garanderen van de politieke en sociale stabiliteit.

Ten slotte doet de crisis waarmee we vandaag geconfronteerd worden bij sommige groepen de vraag rijzen of de markteconomie niet moet teruggeschroefd worden, ten voordele van meer overheid. Het antwoord op deze vraag vereist een discussie die veel breder gaat dan productiviteit, maar in het algemeen kan gesteld worden dat zowel de markt als de overheid belangrijk zijn en elkaar ook nodig hebben. Het is waar dat zonder de overheid – die in ons socio-economisch model zorgt voor onderwijs, gezondheidszorg, infrastructuur, regulering... - een markteconomie moeilijk tot stand zou komen. Maar de overheid kan maar zorgen voor collectieve goederen en diensten als er ook een sterke marktsector is, die nog altijd de financieringsbasis vormt voor de overheidsdiensten en -infrastructuur. Gegeven de belangrijke verwevenheid tussen de twee hangt de sterkte van de marktsector ook af van de efficiëntie (productiviteit) van de niet-marktsectoren. Dit laatste wordt op dit moment niet correct weerspiegeld in de nationale rekeningen (kader 2 in punt 2.1). Er is dan ook nood aan andere indicatoren om dit op te volgen.

¹ Om de klimaatneutraliteit in 2050 waar te maken kondigde de EC aan de reductiedoelstellingen voor broeikasgassen tegen 2030 te willen verhogen van 40 % naar 55 % (beleidsverklaring Ursula Von der Leyen, 16 september 2020).

2 Potentiële impact van de COVID-19-crisis op productiviteit

2.1 Een beschrijving van de startpositie

Voorwoord

Voor de nationale rekeningen was 2019 een bijzonder jaar, want het was het jaar van de methodologische herziening (benchmark revision) van de reeksen.

Kader 1. De methodologische herziening van de nationale rekeningen

In de publicatie van het Instituut voor de Nationale Rekeningen (2019) leest men: “Occasionele herzieningen zijn omvangrijker dan gewone herzieningen. Ze bieden de gelegenheid nieuwe bronnen of methodes te gebruiken voor de ramingen die aan de basis liggen van het opstellen van de nationale rekeningen. Algemeen beschouwd wordt op die manier de **kwaliteit** van de statistieken gehandhaafd en zelfs verhoogd. Daarnaast bieden ze de kans om de **relevantie** van de statistieken te vergroten omdat nieuwe economische verschijnselen in rekening worden gebracht. Zo kon dankzij deze herziening de e-commerce beter worden gemeten, een maatstaf voor de elektriciteitsproductie door de huishoudens worden opgenomen en een boekhoudkundig raamwerk voor de registratie van de groenestroomcertificaten worden opgesteld. Een andere doelstelling die met deze herziening werd beoogd was de **coherentie** verbeteren van de nationale rekeningen met de andere macro-economische statistieken, en met name die betreffende de betalingsbalans en de financiële rekeningen.”

De voornaamste veranderingen betreffen het meten van de activiteit van bestuurders van vennootschappen, verzekeringsmaatschappijen en pensioenfondsen, gezondheidszorg en maatschappelijke dienstverlening. Woondiensten, onderzoek en ontwikkeling en de test markt/niet-markt werden eveneens grondig herzien. Er werden ook nieuwe activiteiten opgenomen die nog niet gemeten waren in de nationale rekeningen. Het gaat daarbij voornamelijk om de elektriciteitsproductie door huishoudens, online-aankopen met niet-ingezetenen en herbelegde winsten op buitenlandse indirecte investeringen. Voor een gedetailleerdere beschrijving van deze methodologische herziening, zie <https://www.nbb.be/nl/statistieken/nationale-regionale-rekeningen/methodologische-herziening-van-de-nationale-rekeningen>

De lezer die vertrouwd is met de aggregaten van de nationale rekeningen zal al snel begrepen hebben dat deze herziening vooral de gegevens van de toegevoegde waarde, nominaal en in volume, gewijzigd heeft, en minder de gegevens van de werkgelegenheid. De ontwikkelingen van de productiviteit werden herzien, vooral op sectorniveau. De vergelijking van de evolutie van de productiviteit van de bedrijfstakken voor de periode 2000-2017 tussen de nationale boekhouding die gepubliceerd werd in oktober 2018 en die van oktober 2019 is te vinden in bijlage 1.

De gegevensreeksen van 1995 tot 2015 liggen nu vast. Daarentegen kunnen de jaren 2016, 2017 en 2018 nog onderworpen worden aan een gewone herziening bij de publicatie van de jaarrekeningen in de komende jaren. De recente trends dienen dan ook met de nodige omzichtigheid geïnterpreteerd te worden.

Algemene vertraging van de groei van de productiviteit

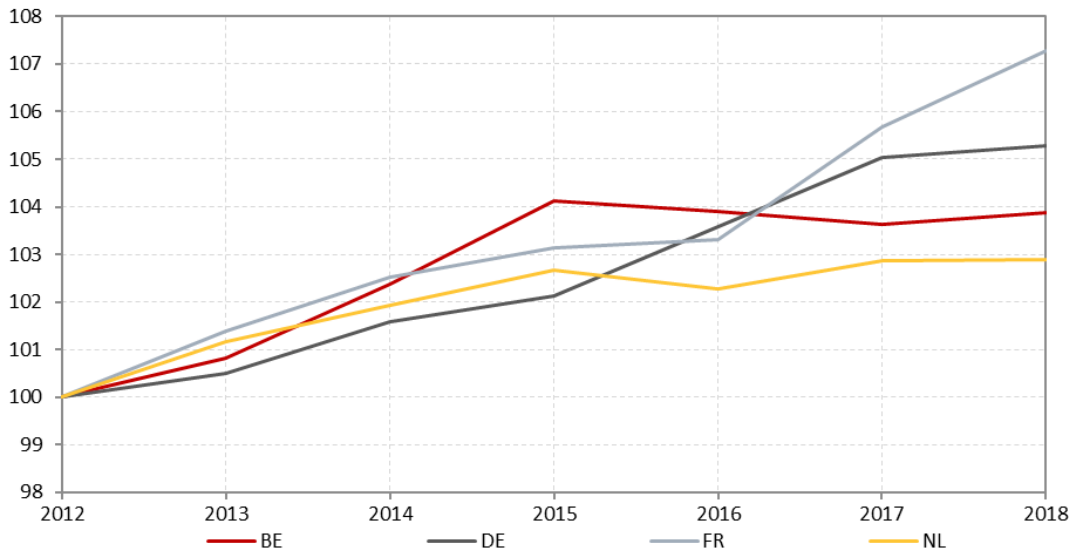
Tijdens de periode 2000-2018 lag de groeivoet van de arbeidsproductiviteit van de Belgische economie weliswaar boven die van de eurozone, maar lager dan die van de voornaamste buurlanden (tabel 1).

Tabel 1 : Gemiddelde jaarlijkse groeivoet van de arbeidsproductiviteit per uur, totale economie**In %**

	2000-2018	2000-2007	2012-2018
Europese Unie	1,2	1,6	1,0
eurozone	0,6	0,7	0,6
België	0,8	1,3	0,6
Duitsland	1,0	1,6	0,9
Frankrijk	1,0	1,3	1,2
Italië	0,1	0,1	0,3
Nederland	0,8	1,4	0,5
Finland	0,9	2,1	0,8
Verenigd Koninkrijk	1,0	2,1	0,5

Bron: Eurostat, Nationale Rekeningen, oktober 2020.

Tijdens de recente periode 2012-2018 blijft de gemiddelde jaarlijkse groeivoet van de Belgische productiviteit afnemen. Hij ligt enigszins hoger dan die van Nederland, maar duidelijk lager dan die in Frankrijk, Duitsland of Finland. Sinds 2015 echter kent de Belgische productiviteit een bijzonder zwakke groei (grafiek 1).

Grafiek 1 : Evolutie van de arbeidsproductiviteit**Index, 2012=100**

Bron: Eurostat, Nationale Rekeningen, oktober 2020.

De in België zichtbare vertraging van de productiviteitsgroei voor de periode 2012-2018 in vergelijking met de periode 2000-2007 is een gemeenschappelijk verschijnsel van de drie grote buurlanden, ook al is de vertraging veel minder uitgesproken in Frankrijk dan in de andere landen. De vertraging stelt men in België tevens vast voor alle drie grote groepen van activiteiten, zijnde de verwerkende nijverheid, de marktdiensten en de niet-marktdiensten² (tabel 2). De verwerkende nijverheid vertoont echter de sterkste vertraging van de productiviteitsgroei, ook al blijft het groeicijfer hoger liggen dan bij de marktdiensten.

² De verwerkende nijverheid komt overeen met code C van de nomenclatuur van de nationale rekeningen, de marktdiensten omvatten de codes G tot N en de niet-marktdiensten O tot U.

Tabel 2 : Gemiddelde jaarlijkse groeivoet van de arbeidsproductiviteit per uur
In %

	België	Duitsland	Frankrijk	Nederland
2000-2018				
Totale economie	0,8	1,0	1,0	0,8
Verwerkende nijverheid	2,1	2,0	2,6	2,6
Marktdiensten	0,9	0,8	0,8	0,9
Niet-marktdiensten	-0,1	0,2	0,8	0,0
2000-2007				
Totale economie	1,3	1,6	1,3	1,4
Verwerkende nijverheid	3,4	3,6	3,6	4,1
Marktdiensten	1,3	1,5	1,0	1,4
Niet-marktdiensten	0,0	-0,2	0,8	-0,2
2012-2018				
Totale economie	0,6	0,9	1,2	0,5
Verwerkende nijverheid	1,8	1,6	2,0	2,2
Marktdiensten	0,9	0,7	1,0	0,3
Niet-marktdiensten	-0,2	0,4	0,8	-0,1

Opmerking: de verwerkende nijverheid stemt overeen met rubriek C, de marktdiensten bestrijken rubriek G tot N en de niet-marktdiensten omvatten rubriek O tot U van de NACE- rev2.

Bron: Eurostat, Nationale Rekeningen, oktober 2020.

Afname van de bijdrage van de voornaamste groepen van activiteiten, in het bijzonder voor de verwerkende nijverheid

De impact van de evolutie van de productiviteit van de voornaamste activiteiten op de evolutie van de productiviteit van de economie als geheel hangt af van de structuur van een economie en van haar evolutie in de tijd. De Europese economieën delen gemeenschappelijke ontwikkelingen: diensten, zowel marktdiensten als niet-marktdiensten, winnen aan belang, de verwerkende nijverheid verliest aan belang. Deze ontwikkelingen verlopen echter in het ene land sneller dan in het andere. De verwerkende nijverheid blijft bijvoorbeeld, zowel in termen van toegevoegde waarde als in termen van gewerkte uren, vrij belangrijk in Duitsland, waar haar aandeel slechts zeer licht afneemt tijdens de beschouwde periode, terwijl dit aandeel sterk afneemt in Finland, Frankrijk, het Verenigd Koninkrijk en België (tabel 3).

Tabel 3 : Aandeel in de nominale toegevoegde waarde en in de gewerkte uren van de totale economie
In %

	Verwerkende nijverheid				Marktdiensten				Niet-marktdiensten			
	Toegevoegde waarde		Werkgelegenheid		Toegevoegde waarde		Werkgelegenheid		Toegevoegde waarde		Werkgelegenheid	
	2000	2018	2000	2018	2000	2018	2000	2018	2000	2018	2000	2018
UE	18,7	16,0	18,1	14,4	49,3	51,8	39,4	44,9	20,7	22,0	24,1	26,8
eurozone	19,6	16,9	17,8	13,7	48,4	51,1	41,2	46,1	21,2	22,3	25,9	27,9
BE	19,7	13,6	16,3	10,6	48,9	54,7	45,8	49,3	21,8	23,5	28,5	30,5
DE	22,8	22,7	20,1	18,1	46,7	46,5	40,3	42,6	21,4	22,1	27,2	29,7
FR	16,1	11,1	13,7	9,5	50,3	53,8	41,6	47,2	23,6	25,1	30,8	31,2
IT	19,6	16,8	20,2	15,8	50,2	53,3	41,5	46,1	19,8	20,7	23,8	24,7
NL	14,9	12,4	12,9	9,5	53,3	55,0	50,0	52,0	20,0	23,2	24,1	27,9
FI	27,6	17,5	18,4	12,6	39,8	45,9	36,1	39,5	20,7	22,9	28,5	32,1
UK	15,0	9,9	15,1	8,9	54,7	57,9	48,6	52,1	18,6	21,7	24,9	27,5

Opmerking: de verwerkende nijverheid stemt overeen met rubriek C, de marktdiensten omvatten rubriek G tot N en de niet-marktdiensten bestrijken rubriek O tot U van de NACE- rev2.

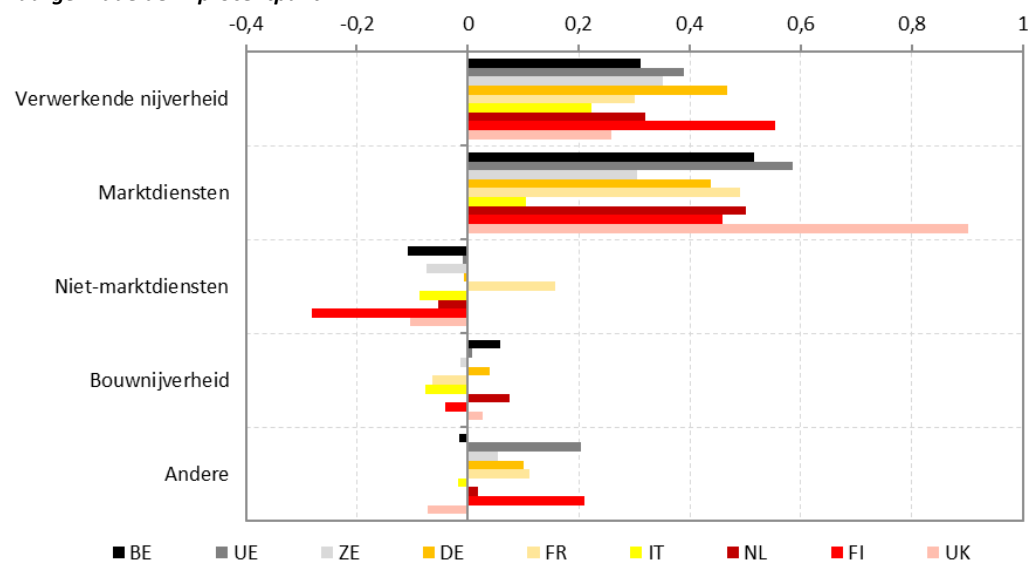
Bron: Eurostat, Nationale Rekeningen, oktober 2020.

Onderling gecombineerd monden deze ontwikkelingen van de productiviteit en van de aandelen in de economie van de verschillende activiteiten uit in bijdragen tot de groei van de productiviteit van de totale economie die sterk verschillen van het ene land tot het andere. De bijdrage tot de groei van de productiviteit van de economie van de voornaamste categorieën, geïllustreerd in grafiek 2, toont aan dat in België, net als in

de andere landen in de vergelijking, de groei van de productiviteit voornamelijk berust op twee categorieën van activiteiten: de verwerkende nijverheid en de marktdiensten. In het algemeen hebben de marktdiensten een belangrijke bijdrage omdat hun economisch gewicht belangrijk is, terwijl de bijdrage van de verwerkende nijverheid belangrijk is omdat de groei van de productiviteit er hoger ligt dan in de rest van de economie. Deze grafiek belicht tevens de specialisatie van de landen in sommige activiteiten. Zo is de bijdrage van de marktdiensten bijzonder hoog in het Verenigd Koninkrijk, terwijl het de bijdrage van de verwerkende nijverheid is die opvalt voor Finland en voor Duitsland. In België, net als in Frankrijk en in Nederland, is de bijdrage van de marktdiensten groter dan die van de verwerkende nijverheid (0,5 procentpunt voor de marktdiensten tegenover 0,3 procentpunt voor de verwerkende nijverheid in elk van de genoemde landen).

Grafiek 2 : Bijdrage van de sectoren aan de groei van de productiviteit : België en andere EU-landen, 2000-2018

Jaargemiddelde in procentpunt

Opmerking: de verwerkende nijverheid stemt overeen met rubriek C, de marktdiensten bestrijken rubriek G tot N, de niet-marktdiensten omvatten rubriek O tot U, de bouw rubriek F en Overige de rubrieken A, B, D en E van de NACE- rev2.

Bron: Eurostat, Nationale Rekeningen, januari 2020.

De bijdrage van de bouwsector hangt af van de omvang van de vastgoedcrisis die het land heeft getroffen. Deze bijdrage is licht positief in België, Duitsland en Nederland, landen die nauwelijks of niet getroffen werden door het uiteenspatten van de vastgoedbel, terwijl de bijdrage negatief was in Italië, Frankrijk en in mindere mate Finland.

Met uitzondering van Frankrijk is de bijdrage van de niet-marktdiensten negatief. Men dient daarbij wel te weten dat voor de meerderheid van deze activiteiten de arbeidsproductiviteit geen indicator is voor efficiëntie of doelmatigheid. Het systeem van de nationale rekeningen³ moet de activiteiten van niet-marktproducenten mee opnemen, dat wil zeggen van producenten die hun productie grotendeels of volledig aan anderen leveren, gratis of voor economisch onbeduidende prijzen, en kampt daardoor met een probleem om deze productie in volume te meten (kader 2). Om die reden wordt de analyse van de niet-marktsector niet verder uitgediept. Maar de efficiëntie en de doelmatigheid van deze activiteiten zijn zeer belangrijk voor de werking van de economie en krijgen steeds meer aandacht in de productiviteitsanalyses.

Kader 2. Probleem bij het ramen van het volume van de toegevoegde waarde in de nationale rekeningen – twee voorbeelden: gezondheidsdiensten en onderwijsdiensten

Het invoeren van een globaal systeem van prijsindexen en volume-indexen dat alle beroepen en alle bronnen van goederen en diensten omvat, stuit op een specifiek probleem wanneer het erom gaat de productie van

³ Boekhoudkundig kader waarmee de totale economie systematisch en gedetailleerd beschreven kan worden vanuit drie invalshoeken (productie, inkomsten en uitgaven).

niet-marktdiensten in volume te meten. Deze laatste verschillen hierin van de marktdiensten omdat ze niet voor marktprijzen verkocht worden. Het is bijgevolg niet mogelijk om voor deze diensten een marktconforme deflator te bepalen. De volumeraming gebeurt daarom op basis van een volume-indicator.

In de nationale rekeningen van België wordt de toegevoegde waarde van gezondheidsdiensten geraamd op basis van administratieve gegevens, zoals o.a. de boekhoudingen van ziekenhuizen. De bedrijfstak “menselijke gezondheidszorg” wordt echter ook gekenmerkt door een bepaalde graad van overheidsinterventie (indirect, door te voorzien in terugbetalingen), waardoor voor dit type diensten vaak geen marktprijs beschikbaar is. Volgens de aanbevelingen van Eurostat in het “Handbook on price and volume measures in national accounts”, wordt in dit geval de voorkeur gegeven aan het opstellen van directe volume-indexen. In België worden deze volume-indicatoren gebaseerd op basis van het aantal verstrekte diensten per type dienst. In het handboek staat verder een expliciet verbod om bijkomende expliciete kwaliteitsaanpassingen door te voeren in deze volumeraming. Dit omwille van het ontbreken van een consensus op Europees niveau over de te gebruiken methodologie. Dit kan tot gevolg hebben dat sommige kwaliteitsaanpassingen gereflecteerd worden in de deflator en niet in de volumeraming.

Een gelijkaardige redenering is ook van toepassing op onderwijsdiensten. In België worden dit soort diensten voornamelijk geproduceerd door de overheid. Bijgevolg geldt, volgens de definities van het ESR 2010, dat de productie van niet-markt-onderwijsdiensten gelijk is aan de som van haar kosten. Om tot een raming in volume te komen, wordt een rechtstreekse volume-indicator, gebaseerd op het aantal leerlingen, geraamd. De deflator is bijgevolg ook voor deze bedrijfstak een afgeleide raming tussen waarde in volume. Ook in dit geval speelt het probleem van de meting van kwaliteitsaanpassingen.

In termen van dynamiek geldt voor alle landen behalve Italië dat de bijdrage van zowel de verwerkende nijverheid als de marktdiensten tot de groei van de totale productiviteit afneemt tijdens de periode 2012-2018 vergeleken met de periode voor de crisis, 2000-2007 (tabel 4), maar deze daling is vooral uitgesproken in België, net als in Frankrijk en in Finland.

Tabel 4 : Bijdrage aan de gemiddelde jaarlijkse groeivoet van de arbeidsproductiviteit per uur van de totale economie
In procentpunt

	Verwerkende nijverheid		Marktdiensten		Niet-marktdiensten		Bouw		Overige	
	2000-2007	2012-2018	2000-2007	2012-2018	2000-2007	2012-2018	2000-2007	2012-2018	2000-2007	2012-2018
EU	0,6	0,3	0,9	0,5	0,0	-0,1	-0,1	0,1	0,3	0,1
eurozone	0,5	0,4	0,4	0,3	-0,1	-0,1	-0,1	0,0	0,1	0,0
BE	0,6	0,2	0,7	0,5	-0,1	-0,1	0,1	0,1	0,0	-0,1
DE	0,8	0,4	0,8	0,4	-0,1	0,0	0,1	0,0	0,1	0,1
FR	0,5	0,2	0,6	0,6	0,2	0,2	-0,1	0,1	0,2	0,1
IT	0,2	0,3	0,1	0,2	0,0	-0,2	-0,2	0,0	-0,1	-0,1
NL	0,5	0,3	0,8	0,3	-0,1	0,0	0,1	0,2	0,1	-0,2
FI	1,6	0,6	0,7	0,2	-0,3	-0,2	-0,1	-0,1	0,2	0,3
UK	0,6	0,0	1,7	0,5	-0,1	-0,2	0,0	0,0	0,0	0,0

Opmerking: de verwerkende nijverheid stemt overeen met rubriek C, de marktdiensten omvatten rubriek G tot N, de niet-marktdiensten bestrijken rubriek O tot U, de bouw rubriek F en overige de rubrieken A, B, D en E van de NACE- rev2.

Bron: Eurostat, Nationale Rekeningen, oktober 2020.

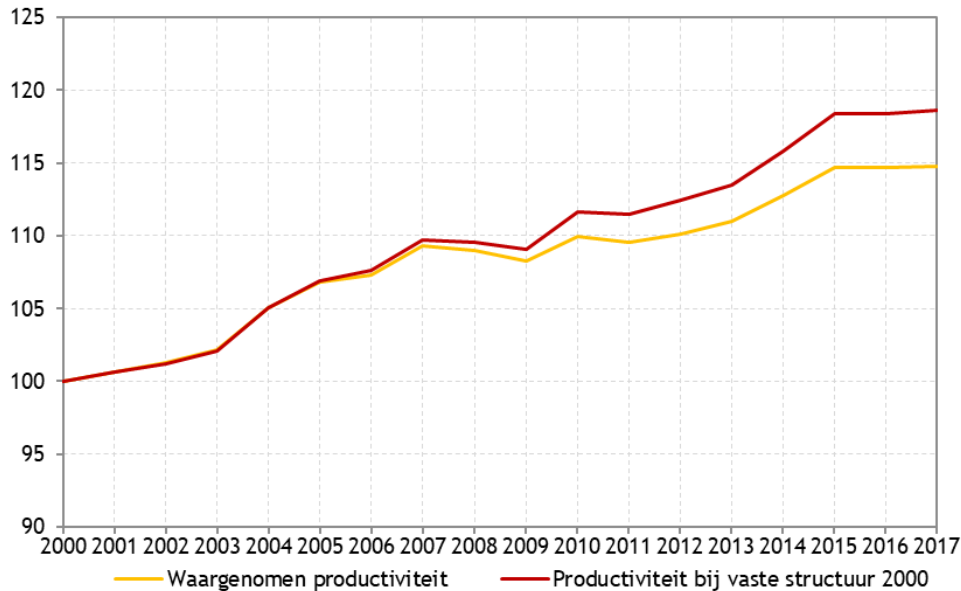
De zwakker uitvallende groei van de productiviteit in de diensten vergeleken met de verwerkende nijverheid, gekoppeld aan het groeiende belang van de diensten in de economie kan voor een deel de vertraging van de groei van de productiviteit voor de economie als geheel verklaren. Bij onveranderde structuur van de sectoren van de economie⁴ zou de gecumuleerde groei van de productiviteit van de Belgische economie 3,2 procentpunt hoger gelegen hebben dan de effectief waargenomen groei tijdens de periode 2000-2017 (19,3 % in plaats van 16,1 %). Het structuureffect is in België enigszins sterker dan dat in de drie buurlanden (Nederland 3,3 pp., Duitsland 2,6 pp. En Frankrijk 2,3 pp.). Zoals geïllustreerd in de grafiek weegt de verandering in de structuur van de economie zichtbaar op de evolutie van de productiviteit, vooral na de crisis.

⁴ Het in 2000 vastgestelde aandeel van elke bedrijfstak in de gewerkte uren en in de toegevoegde waarde blijft constant tijdens de hele onderzochte periode.

Maar de evolutie van de structuur van de economie alleen kan niet de vertraging van de geaggregeerde productiviteit verklaren. Die moet men ook analyseren binnen de bedrijfstakken.

Grafiek 3 : Evolutie van de vastgestelde productiviteit en van de productiviteit bij onveranderde economische structuur

Index, 2000=100

Bron: Eurostat, Nationale Rekeningen, januari 2020, eigen berekeningen FPB.

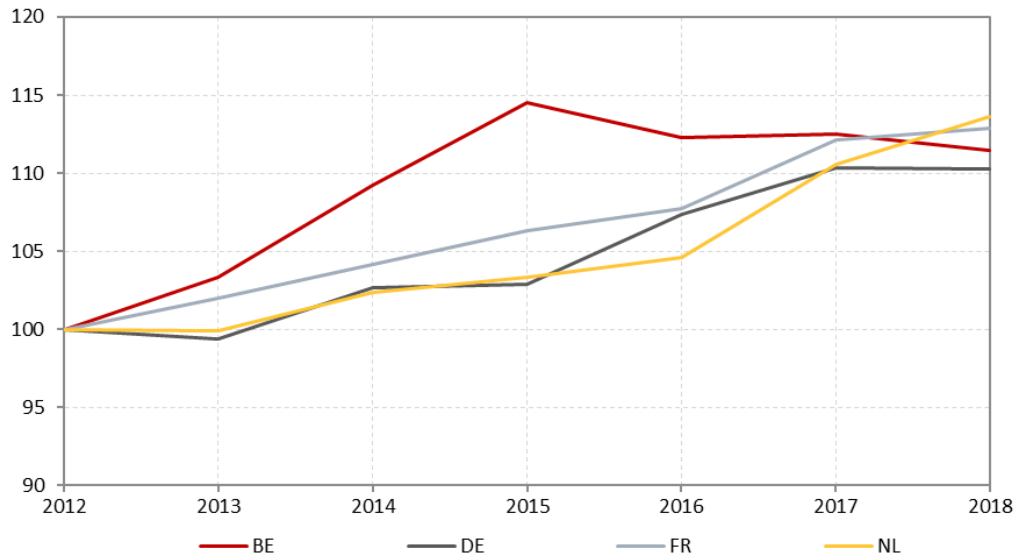
Om beter de oorsprong van de vertraging van de productiviteitsgroei te begrijpen, is het dan ook interessant om meer in detail de evolutie van de productiviteit in de verwerkende nijverheid en in de marktdiensten te bekijken. Die analyse gebeurt op het niveau van de nomenclatuur A38 van de nationale rekeningen, het meest gedetailleerde sectorniveau waarvoor de gegevens van de gewerkte uren beschikbaar zijn in België. De analyse gebeurt voornamelijk in vergelijking met de drie grote buurlanden.

De verwerkende nijverheid

Zoals in de meeste ontwikkelde economieën neemt ook het gewicht van de verwerkende nijverheid in de Belgische economie voortdurend af. Zo daalde het aandeel van de verwerkende nijverheid in de totale toegevoegde waarde in België van 20 % in 2000 naar 14 % in 2018. In termen van gewerkte uren kan dezelfde vaststelling gedaan worden: het aandeel van de gewerkte uren in de verwerkende nijverheid in vergelijking met het totaal van de gewerkte uren in België daalde van 16 % in 2000 naar 11 % in 2018. Het belang van de verwerkende nijverheid in België blijft evenwel groter dan in Nederland en in Frankrijk, zowel in termen van aandeel in de toegevoegde waarde als in termen van aandeel in het arbeidsvolume (tabel 3).

Op het vlak van de dynamiek van de productiviteit van de economie als geheel wordt de vermindering van het relatieve belang van de verwerkende nijverheid over het algemeen gecompenseerd door een sterkere groei van de productiviteit dan in de rest van de economie. Vanaf 2015 echter wordt de groei van de productiviteit van de Belgische verwerkende nijverheid negatief. Zo een vertraging ziet men niet in de buurlanden (grafiek 4). Voor de volledige periode 2012-2018 blijft de groei van de productiviteit van de verwerkende nijverheid positief, maar met een gemiddelde jaarlijkse groeivoet van 1,8 % kent ze een duidelijke vertraging, net als in Duitsland met 1,6 %, in Frankrijk met 2,0 % en in Nederland met 2,2 %.

Grafiek 4 : Evolutie van de arbeidsproductiviteit van de verwerkende nijverheid
Index, 2012=100

Bron: Eurostat, Nationale Rekeningen, oktober 2020.

Op het detailniveau A38 van de nomenclatuur van de nationale rekeningen bestaat de verwerkende nijverheid uit 13 bedrijfstakken. De vier belangrijkste bedrijfstakken in 2018, in termen van nominale toegevoegde waarde, die samen meer dan de helft van de toegevoegde waarde van verwerkende nijverheid leveren, zijn de chemische nijverheid (16,4 %), de voedingsindustrie (15,2 %), de farmaceutische nijverheid (14,6%) en de metaalnijverheid (12,5 %). De concentratiegraad van de activiteiten in termen van toegevoegde waarde benadert die van Duitsland (57,8 %) en van Nederland (57,9 %), en ligt hoger dan die in Frankrijk (56,9 %)⁵. In termen van arbeidsvolume zijn de vier belangrijkste bedrijfstakken de voedingsindustrie (19,1 %), de metaalnijverheid (15,6 %), de rubber- en kunststofindustrie (10,2 %) en de overige verwerkende nijverheid (9,4 %). Deze vier bedrijfstakken vertegenwoordigen meer dan de helft van het arbeidsvolume dat ingezet wordt in de Belgische verwerkende nijverheid. De concentratiegraad van de activiteiten in termen van arbeidsvolume is groter in de drie buurlanden, met 56,1 % voor Duitsland, 63,9 % voor Frankrijk en 64,1 % voor Nederland⁶.

Als we de productiviteitscijfers van voor de crisis van 2008, meer bepaald in de periode 2000-2007, vergelijken met de cijfers van na de crisis van 2008, meer bepaald in de periode 2012-2018, dan zien we onder de bedrijfstakken van de verwerkende nijverheid (tabel 5) drie bedrijfstakken die een daling vertonen van de productiviteit tijdens de recente periode, en zes bedrijfstakken waaronder de farmaceutische nijverheid, de voedingsindustrie en de rubber- en kunststofindustrie die een opvallende vertraging van de groei van de productiviteit vertonen. Omgekeerd kennen de chemische nijverheid, de metaalnijverheid, de vervaardiging van motorvoertuigen en de overige verwerkende nijverheid een versnelling van de productiviteitsgroei. Deze vier bedrijfstakken zijn tevens de enige die een versnelling van de groei van de toegevoegde waarde in volume kennen tussen de twee onderzochte periodes.

⁵ De belangrijkste bedrijfstakken in Duitsland zijn: vervaardiging van motorvoertuigen, vervaardiging van machines en apparaten, metaalnijverheid en chemische nijverheid. Dezelfde bedrijfstakken vindt men in Nederland, maar de voedingsindustrie komt in de plaats van de vervaardiging van motorvoertuigen. De belangrijkste takken in Frankrijk zijn de voedingsindustrie, de vervaardiging van motorvoertuigen, de overige verwerkende nijverheid en de metaalnijverheid.

⁶ In Duitsland zijn de belangrijkste bedrijfstakken in termen van arbeidsvolume dezelfde als die in termen van toegevoegde waarde, met uitzondering van de chemische nijverheid, die vervangen is door de voedingsindustrie. De voedingsindustrie, de overige verwerkende nijverheid en de metaalnijverheid bevinden zich in de top 4 van Frankrijk en van Nederland. In Frankrijk wordt deze lijst aangevuld met de rubber- en kunststofindustrie, en in Nederland met de vervaardiging van machines en apparaten.

Tabel 5 : Gemiddelde jaarlijkse groeivoet van de toegevoegde waarde in volume, van de gewerkte uren en van de productiviteit per uur in de Belgische verwerkende nijverheid

In %

	Toegevoegde waarde			Gewerkte uren			Productiviteit		
	00-18	00-07	12-18	00-18	00-07	12-18	00-18	00-07	12-18
Verwerkende nijverheid	0,6	1,8	1,1	-1,5	-1,5	-0,7	2,1	3,4	1,8
Voedingsindustrie	1,5	2,3	1,2	-0,2	-0,4	0,5	1,7	2,8	0,7
Textielnijverheid	-4,0	-0,9	-2,1	-5,0	-4,9	-2,1	1,0	4,3	-0,1
Hout- en papierindustrie	-0,1	2,8	-1,7	-1,8	-1,7	-1,6	1,7	4,5	0,0
Aardolieraffinaderijen	1,7	10,2	-0,1	-0,1	-0,1	0,9	1,8	10,3	-1,0
Chemische nijverheid	0,2	-1,9	2,2	-1,5	-2,1	-0,8	1,7	0,2	3,0
Farmaceutische nijverheid	6,3	9,5	5,7	2,0	2,7	2,8	4,2	6,6	2,9
Rubber- en kunststofindustrie	1,3	3,0	0,9	-0,9	-0,9	-0,6	2,2	4,0	1,5
Metaalnijverheid	-0,6	1,4	-0,1	-2,0	-0,5	-2,3	1,4	2,0	2,2
Vervaardiging elektronische producten	1,0	5,5	2,3	-4,1	-4,9	-0,1	5,4	11,0	2,4
Vervaardiging elektrische toestellen	-3,9	-2,4	-5,8	-3,1	-4,1	-3,2	-0,8	1,8	-2,7
Vervaardiging machines en apparaten	-0,6	2,9	-1,6	-1,4	-0,1	-2,1	0,8	3,0	0,5
Vervaardiging motorvoertuigen	-2,4	-2,1	0,3	-3,5	-3,1	-2,2	1,2	1,0	2,5
Overige verwerkende nijverheid	1,5	-2,4	2,4	0,9	-1,4	1,7	0,6	-1,0	0,7

Bron: Eurostat, Nationale Rekeningen, oktober 2020.

De evolutie van het arbeidsvolume in de gehele verwerkende nijverheid blijft in dalende lijn gaan tijdens de periode 2012-2018, maar minder opvallend dan tijdens de periode 2000-2007. Terwijl in de periode voor de crisis enkel de farmaceutische nijverheid een toename van het aantal gewerkte uren kende, geldt dit voor de periode na de crisis ook voor de overige verwerkende nijverheid, de aardolieraffinaderijen en de voedingsindustrie.

Het onderscheid in productiviteitsprestaties neemt af in België tijdens de periode 2012-2018 in vergelijking met de periode 2000-2007 als gevolg van een forse afname van de beste prestaties en een toename van het aantal bedrijfstakken waarvan de productiviteit afneemt. Het onderscheid neemt daarentegen toe in Duitsland en in Frankrijk.

In vergelijking met de drie buurlanden zijn er tijdens de periode na de crisis van 2008 vijf bedrijfstakken met de minst goede prestatie in termen van productiviteit (voedingsindustrie, textielindustrie, hout- en papierindustrie, aardolieraffinaderijen en vervaardiging van elektrische toestellen en apparaten) en slechts een bedrijfstak (overige verwerkende nijverheid) noteert de beste prestatie, terwijl vier bedrijfstakken de vergelijking domineren tijdens de periode 2000-2007.

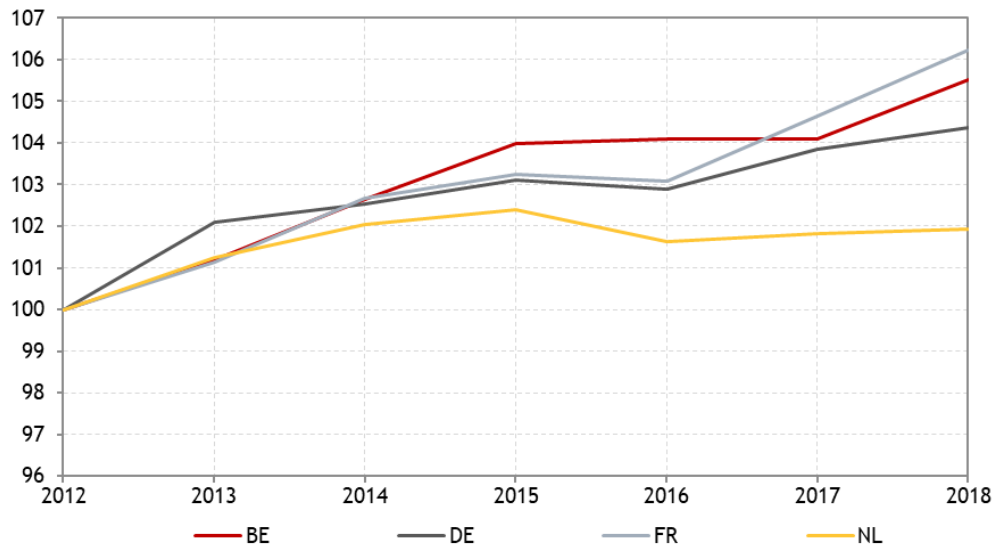
Tot besluit kan men de uitgesproken vertraging van de productiviteitsgroei van de Belgische verwerkende nijverheid voornamelijk verklaren door de vertraging van de productiviteit van de bedrijfstakken die in dit domein het best presteerden voor de economische en financiële crisis van 2008.

De marktdiensten

Zoals in het merendeel van de ontwikkelde economieën ziet men ook in de Belgische economie de tertiarisering toenemen. In 2018 creëerden de marktdiensten meer dan de helft van de Belgische toegevoegde waarde, goed voor bijna de helft van de gewerkte uren. Het aandeel van de marktdiensten in de Belgische economie ligt hoger dan in de Duitse en de Franse economie, maar blijft lager dan in Nederland (tabel 3).

Op het vlak van de dynamiek van de productiviteit van de economie in haar geheel vertonen de marktdiensten over het algemeen lagere productiviteitscijfers en –winsten dan de bedrijfstakken van de verwerkende nijverheid: sommige marktdiensten vereisen persoonlijke contacten die minder mogelijkheden bieden tot automatisering en schaalvoordelen, de activiteiten zijn er ook minder gestandaardiseerd en sommige diensten zijn meer onderworpen aan nationale voorschriften waardoor sommigen op concurrentiebelemmeringen botsen. Zoals voor de verwerkende nijverheid werd de financiële crisis van 2008 gevolgd door een vertraging van de groei van de productiviteit. De gemiddelde jaarlijkse groeivoet van de productiviteit voor de periode 2012-2018 zakte naar 0,9 %, na 1,3 % voor de periode 2000-2007 (tabel 2).

Grafiek 5 : Evolutie van de arbeidsproductiviteit van de marktdiensten
Index, 2012=100

Bron: Eurostat, Nationale Rekeningen, oktober 2020.

Op het detailniveau A38 van de nomenclatuur van de nationale rekeningen bestaan de marktdiensten uit 12 bedrijfstakken. In 2018 waren de vier belangrijkste bedrijfstakken, in termen van nominale toegevoegde waarde, met samen bijna 67 % van de toegevoegde waarde van de marktdiensten: de handel (21,3 %), de juridische en boekhoudkundige diensten (16,8 %), de vastgoedactiviteiten (16,7 %) en de financiële activiteiten en verzekeringen (11,9 %). De concentratie in de vier bedrijfstakken ligt in België iets hoger dan in elk van de drie buurlanden (64,9 % in Duitsland, 64,1 % in Frankrijk en 63,6 % in Nederland)⁷. In termen van gewerkte uren is de concentratie in de vier belangrijkste bedrijfstakken vrij hoog in België: 79 % tegenover 74 % in Nederland, 71 % in Duitsland en slechts 68 % in Frankrijk. In termen van arbeidsvolume zijn de vier belangrijkste bedrijfstakken de juridische en boekhoudkundige activiteiten (25,7 %), de handel (24,9 %), de administratieve diensten (17,3 %) en de sector transport en opslag (10,7 %). Deze vier bedrijfstakken zijn ook de belangrijkste in de buurlanden, maar de handel neemt er systematisch de eerste plaats in, en de administratieve diensten de tweede. De eigenheid van België bestaat erin dat bestuurders van vennootschappen verplicht zijn het statuut van zelfstandige aan te nemen en dat ze in de nationale rekeningen opgenomen moeten worden in bedrijfstak 70, die een component is van de juridische en boekhoudkundige activiteiten, waardoor het relatieve belang van deze bedrijfstak in termen van tewerkstelling uitvergroet wordt.

Uit de vergelijking van tabel 6 met tabel 5 blijkt dat de prestaties in termen van productiviteit van de bedrijfstakken van de marktdiensten sterker uiteenlopen dan de prestaties van de industriële bedrijfstakken. Voor de recente periode, 2012-2018, kennen vier bedrijfstakken van de diensten een inkringing van de productiviteit (horeca, uitgeverijen, film en video, vastgoedactiviteiten en publiciteit en technische diensten). Bij het vergelijken van de periodes voor en na de crisis van 2008 zien we bij vier bedrijfstakken waaronder telecommunicatie, juridische en boekhoudkundige activiteiten en administratieve diensten een versnelling van de groei van de productiviteit. De verschillen in prestaties van de bedrijfstakken van de Belgische marktdiensten nemen toe in de recente periode in vergelijking met de periode voor de crisis onder invloed van een verbetering van de beste prestaties. Deze toename van de verschillen is in geen van de drie buurlanden te zien.

⁷ De vier belangrijkste bedrijfstakken in Frankrijk, in Duitsland en in Nederland zijn dezelfde: vastgoeddiensten, handel, administratieve diensten en juridische en boekhoudkundige diensten, maar de volgorde is enigszins verschillend in Nederland, want daar komt de handel op de eerste plaats.

Tabel 6 : Gemiddelde jaarlijkse groeivoet van de toegevoegde waarde in volume, van de gewerkte uren en van de productiviteit per uur in de Belgische marktdiensten

In %

	Toegevoegde waarde			Gewerkte uren			Productiviteit		
	00-18	00-07	12-18	00-18	00-07	12-18	00-18	00-07	12-18
Marktdiensten	2,2	2,9	2,0	1,3	1,6	1,1	0,9	1,3	0,9
Handel	1,4	3,5	0,3	-0,1	0,5	-0,4	1,4	2,9	0,7
Transport en opslag	0,8	0,7	0,7	-0,3	-0,7	0,3	1,1	1,4	0,4
Accommodatie en maaltijden	0,7	2,0	1,2	0,9	0,3	1,6	-0,2	1,7	-0,4
Uitgeverijen, film en video	0,5	0,5	-0,6	0,0	0,7	0,3	0,5	-0,2	-1,0
Telecommunicatie	6,2	5,9	6,3	-1,3	-0,9	-2,9	7,7	6,9	9,5
Informaticediensten	5,2	5,3	4,8	4,4	3,8	4,8	0,7	1,5	0,0
Financiële activiteiten en verzekeringen	-0,2	1,0	-1,1	-1,3	-1,4	-1,5	1,2	2,5	0,5
Vastgoedactiviteiten	2,7	2,1	2,0	2,6	2,6	3,2	0,0	-0,5	-1,1
Rechtskundige en boekhoudkundige dienstverlening	3,7	4,8	3,7	3,0	4,1	1,2	0,7	0,7	2,5
Wetenschappelijk O&O	6,6	5,8	12,6	2,9	3,5	4,5	3,7	2,3	7,8
Publiciteit en technische diensten	2,0	4,4	2,8	2,2	1,5	3,0	-0,2	2,8	-0,2
Administratieve en ondersteunende diensten	3,2	3,2	5,8	3,5	4,5	3,7	-0,3	-1,2	2,0

Bron: Eurostat, Nationale Rekeningen, oktober 2020.

In vergelijking met de drie buurlanden vertonen er tussen 2012 en 2018 vijf bedrijfstakken waaronder de handel, de financiële activiteiten en verzekeringen en de informaticadiensten de zwakste productiviteitsstijging, en vijf bedrijfstakken (telecommunicatie, transport en opslag, juridische en boekhoudkundige diensten, wetenschappelijk O&O en administratieve en ondersteunende diensten) de sterkste productiviteitsstijging, terwijl dat er slechts twee waren (horeca en wetenschappelijk O&O) voor de periode voor de crisis.

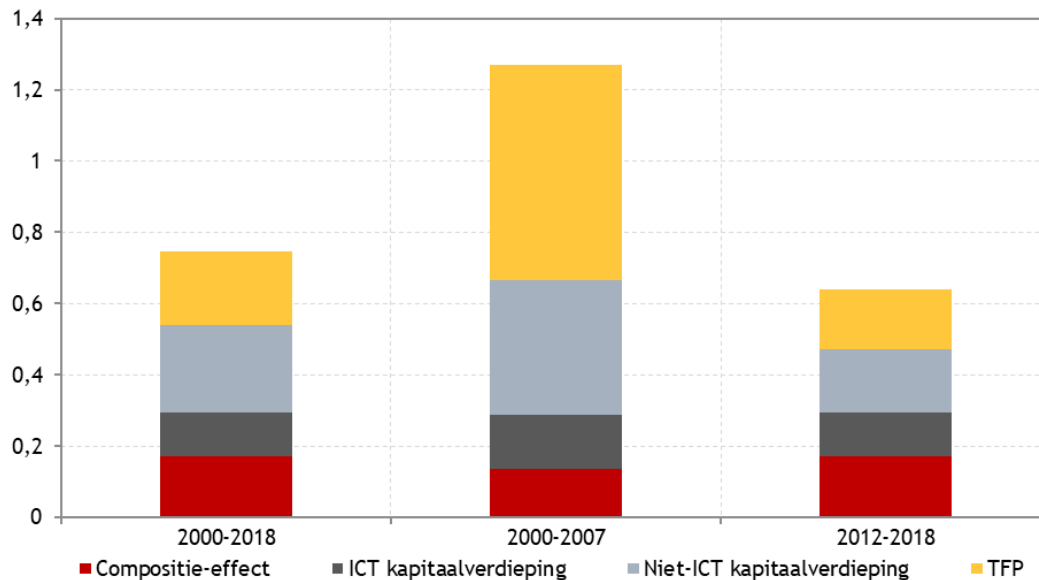
Tot besluit kan men de vertraging van de productiviteitsgroei van de marktdiensten vooral verklaren door de vertraging van de productiviteit in de op dit vlak reeds voor de economische en financiële crisis van 2008 zwak presterende bedrijfstakken.

Uitsplitsing van de productiviteitsgroei: kapitaal en technische vooruitgang verminderen hun bijdrage na de crisis van 2008

Zoals uitgelegd in het jaarverslag 2019 wordt de groei van de productiviteit beïnvloed door drie elementen: de samenstelling van de arbeidskrachten, de kapitaalverdieping van het productieproces (capital deepening) en de innovatie in de ruime zin die gemeten wordt door de totale factorproductiviteit (TFP).

Ten opzichte van het vorige verslag, dat gebaseerd was op de gegevens van de OESO, wordt in de volgende grafiek op basis van de EUKLEMS-gegevens het effect van de samenstelling van de arbeidskrachten van de TFP onderscheiden. Voor de periode 2000-2018 is de groei van de arbeidsproductiviteit voornamelijk te verklaren door de bijdrage van de kapitaalverdieping, dat wil zeggen de toename van het kapitaal per gewerkt uur en, meer bepaald, het kapitaal dat niet samenhangt met ICT (gebouwen, apparatuur, infrastructuur). De verbetering van de totale factorproductiviteit alsook de verbetering van de combinatie van de kenmerken van de arbeidskrachten droegen in beperktere mate bij tot de groei van de arbeidsproductiviteit.

Grafiek 6 : Bijdrage tot de groei van de totale productiviteit
In %

Bron: EUKLEMS database, June 2020 release; FPB.

Tijdens de periode 2000-2007 was de bijdrage van de TFP lichtjes hoger dan die van de kapitaalverdieping. Na de economische en financiële crisis van 2008 namen de bijdragen van de TFP en van het niet-ICT-kapitaal fors af. De bijdrage van het ICT-kapitaal nam ook af, maar in beperktere mate. De bijdrage van de verbetering van de kwalificaties van de werknemers had niet te lijden onder de crisis, en kende zelfs een stijging.

Conclusie

De belangrijkste vaststellingen van deze sectie gewijd aan de sectoranalyse van de productiviteitsgroei zijn de volgende:

- Algemene vertraging van de groei van de productiviteit, reeds zichtbaar voor de economische en financiële crisis van 2008, maar door deze laatste versterkt, vooral in België.
- Vertraging in België voor alle drie grote groepen van activiteiten, de verwerkende nijverheid, de marktdiensten en de niet-marktdiensten, maar bijzonder uitgesproken voor de verwerkende nijverheid.
- In België net als in Frankrijk en in Nederland, bijdrage van de marktdiensten tot de globale productiviteitsstijging groter dan de bijdrage van de verwerkende nijverheid.
- In België, duidelijke vertraging van de productiviteitsgroei van de verwerkende nijverheid, vooral te verklaren door de vertraging van de productiviteitsgroei van de best presterende bedrijfstakken (vervaardiging van elektronica, aardolieraffinaderijen, farmaceutische nijverheid).
- In België, vertraging van de groei van de productiviteit van de marktdiensten, vooral te verklaren door de vertraging van de productiviteit van de reeds zwak presterende bedrijfstakken (vastgoedactiviteiten, uitgeverijen, film en video, horeca, publiciteit en technische diensten).
- Vertraging van de groei van de Belgische productiviteit na de economische en financiële crisis van 2008, te verklaren door de afname van de bijdrage van de totale factorproductiviteit en de niet-ICT kapitaalverdieping).

2.2 ~~Transmissiekanalen van de~~ Impact van de COVID-19-crisis op productiviteitsgroei

De pandemie waarmee we geconfronteerd worden en de maatregelen die genomen werden om de verspreiding van het virus tegen te gaan zullen in 2020 zorgen voor de grootste recessie sinds de Tweede Wereldoorlog. Het FPB⁸ en de NBB⁹ gaan uit van een daling van het bbp met resp. 7 % en 9 %. Naarmate de gezondheidssituatie verbetert, zal ook de economie opnieuw aantrekken. Echter, ondertussen zal de economie onherstelbare schade opgelopen hebben. Hoewel de overheidsmaatregelen een groot deel van de capaciteit van de economie hebben kunnen behouden, zullen bedrijfssluitingen en banenverlies in de bedrijfstakken die het zwaarst door de inperking worden getroffen, onvermijdelijk zijn. In hun vooruitzichten van juni voorzien het FPB¹⁰ en de NBB dat, ondanks een herstel van de consumptie en de investeringen midden 2022, de toegevoegde waarde van de privésector ongeveer 4 procentpunt lager blijft dan in de situatie waarin de pandemie er niet was geweest. De economische krimp van 2020 wordt dus niet meer volledig gecompenseerd in de jaren daarna en ook het niveau van potentiële output zal lager zijn dan wanneer de crisis er niet was geweest.

Deze prognoses zijn gebaseerd op de veronderstelling dat de productiegroei op lange termijn niet wordt beïnvloed door de crisis. Dit is een hypothese waarvan pas achteraf zal blijken of deze klopt. Zoals blijkt uit het vorige punt was dit bijvoorbeeld niet het geval na de financieel-economische crisis van 2008-09, waarna de productiviteitsgroei wel sterk vertraagde. Door de grote onzekerheid is het onmogelijk om op dit moment de omvang van het effect van de crisis op de productiviteitsgroei in te schatten. Wel wordt hieronder gepoogd om de mogelijke effecten op de productiviteitsgroei in kaart te brengen, waarbij de aandacht uitgaat naar de effecten op langere termijn.

Voor deze oefening wordt vertrokken van het model van de groeiboekhouding, waarbij achtereenvolgens wordt gekeken naar de mogelijke effecten van de crisis op de samenstelling van arbeid, op de kapitaalverdieping en op de TFP (grafiek 5). De opijsting is niet exhaustief en zoals reeds aangegeven zal de precieze omvang van heel wat van de effecten pas de komende maanden duidelijk worden, maar de oefening geeft een inzicht in de mogelijke risico's en kansen voor de productiviteitsontwikkeling en biedt op die manier een kader waarbinnen kan worden nagedacht over de beleidsmaatregelen die nodig zijn om productiviteitsgroei op lange termijn te garanderen (punt 3).

2.2.1 Impact crisis op de samenstelling van arbeid

Zoals blijkt uit punt 2.1 was de bijdrage van de samenstelling van arbeid aan de productiviteitsgroei na de financieel-economische crisis van 2008-09 positief en is deze relatief constant gebleven, maar de huidige crisis zou dit beeld kunnen veranderen.

Op korte termijn is de impact van de crisis op de samenstelling van arbeid relatief beperkt. Enerzijds kon een aanzienlijk deel van de werkenden aan de slag blijven via telewerk – sinds april is ongeveer een derde van de werknemers uit de privésector voltijds of deeltijds aan het werk via telewerk¹¹. De impact van telewerk op de productiviteit is niet eenduidig (cf. infra), maar hierdoor raakten de werknemers wel geleidelijk aan vertrouwd met een aantal digitale toepassingen zoals online meetings, workshops, webinars... wat wellicht een positief effect heeft gehad op hun ICT-vaardigheden. Daarnaast kwam op korte termijn een belangrijk deel van de werknemers in het statuut van tijdelijke werkloosheid terecht waardoor de werkgelegenheid zoals die traditioneel gemeten wordt, niet wijzigde. In de eerste helft van april ging het om ruim 30 % van de werknemers uit de privésector, weliswaar sterk geconcentreerd in een aantal sectoren zoals horeca, events en recreatie en retail (non-food)¹². Deze maatregel zorgde ervoor dat het productiepotentieel op korte termijn behouden bleef. Immers, (i) door dit systeem vermijdt de werkgever de kosten van ontslag en van het aanwerven van nieuwe werknemers eens de productie kan heropgestart worden, en (ii) de bedrijfsspecifieke

⁸ Economische begroting 2021, september 2020.

⁹ 'Economische projecties voor België – Voorjaar 2020', NBB, Economisch Tijdschrift, juni 2020.

¹⁰ Economische Vooruitzichten 2020-2025, juni 2020.

¹¹ Dit aandeel bleef relatief constant, maar er was wel een belangrijke shift van voltijds naar deeltijds telewerk. (ERMG, 7 oktober 2020)

¹² Vanaf mei zien we een stelselmatige daling van dit aandeel tot 6 % in augustus. In september bleef het aandeel 6 %. (ERMG, 7 oktober 2020)

competenties van werknemers gaan niet verloren tijdens de periode van verminderde activiteit. In dezelfde lijn konden zelfstandigen die hun activiteiten moesten stopzetten of drastisch terugschroeven beroep doen op financiële steun (het overbruggingsrecht) om hun productiepotentieel op korte termijn te behouden en een snelle heropstart nadien te waarborgen. Aangezien de toegevoegde waarde sterk daalde, zorgden deze maatregelen op korte termijn wel voor een sterke daling van de arbeidsproductiviteit per werkende (dit is veel minder het geval wanneer gekeken wordt naar de productiviteit per gewerkt uur).

Maar wat kunnen we verwachten op langere termijn? De tijdelijke steunmaatregelen van de overheid zullen niet verhinderen dat bepaalde bedrijven toch zullen verdwijnen en dat jobs verloren gaan. De onzekerheid is groot en de cijfers zijn afhankelijk van de verwachte evoluties op het moment dat de prognoses gemaakt worden, maar de geraamde impact op de werkgelegenheid is aanzienlijk¹³. Indien de tijdelijke werkloosheid een goede voorspeller is voor toekomstige werkloosheid, kunnen we vermoeden dat personen met een lager opleidingsniveau hierin oververtegenwoordigd zullen zijn aangezien zij een groot deel van de tewerkstelling vertegenwoordigen in sommige van de meest door de crisis getroffen activiteiten (zoals bijvoorbeeld de horeca of de niet-voedingskleinhandel). Ook al kan dit ervoor zorgen dat het gemiddelde opleidingsniveau van de werkenden toeneemt, wat een positieve impact zou hebben op de productiviteitsgroei (samenstellingseffect), is dit natuurlijk geen goede zaak voor de potentiële output en voor andere maatschappelijke doelstellingen (zoals inclusiviteit). Het is dan ook belangrijk dat de mensen die werkloos worden zo snel mogelijk opnieuw aan het werk kunnen, wat niet vanzelfsprekend is aangezien de profielen uit de meest getroffen sectoren (denk aan de horeca, de evenementensector...) niet zomaar overeen komen met de door de groeiende sectoren (denk aan de ICT-sector en de gezondheidszorg) gevraagde profielen.

Indien de werkloosheid langdurig wordt, kan dit blijvende effecten hebben op de competenties van de getroffen werknemers (hysteresis). Ten eerste bouwt men tijdens de werkloosheidsperiode meestal minder competenties op dan wanneer men werkt. Maar er bestaat ook het risico dat de werkloze competenties begint te verliezen doordat hij deze niet gebruikt. Bovendien zijn er ook meer psychologische effecten mogelijk. In sommige gevallen gaan werklozen zichzelf ook etiketteren als minder competent, waardoor ze zichzelf en hun kansen op de arbeidsmarkt kunnen beperken (zie Vansteenkiste et al., 2020). De impact van deze effecten is substantieel. Uit verschillende studies blijkt dat het inkomen van werknemers die hun baan verliezen tot vele jaren nadien gevoelig lager is dan in een situatie zonder baanverlies (zie bv. Eliasson en Storrie, 2006; Arulampalam et al. 2003, Tumino 2015). Het feit dat kortgeschoolden harder getroffen worden door deze crisis kan de kans op hysteresis versterken aangezien deze groep gemiddeld langer werkloos is.

Het effect van de huidige crisis op langere termijn wordt ook bepaald door de impact op opleiding en onderwijs. Tijdens de lockdown werden heel wat opleidingen (van werkenden, maar ook van werklozen) geschrapt of waar mogelijk vervangen door opleidingen vanop afstand, al is dit laatste natuurlijk niet voor alle types van opleidingen even evident. Op dit moment hebben de eisen op het vlak van *social distance* nog altijd een impact op de organisatie van heel wat vormingsactiviteiten. Daartegenover staat dat ook specifieke acties ontwikkeld werden naar aanleiding van de crisis, denk aan het aanbod van gratis online cursussen door een aantal publieke en private organisaties. Bovendien kan de huidige crisis zorgen voor een blijvend positieve evolutie op het vlak van e-learning, wat een gunstige invloed kan hebben als dit bv. toelaat dat meer mensen een opleiding kunnen volgen of opleidingen meer op maat kunnen gegeven worden.

Vergelijkbare effecten spelen voor het onderwijs. Tijdens de lockdown werden scholen een aantal weken gesloten en de heropening daarna was in vele gevallen niet voltijds. Tot er een vaccin is, kunnen er ook in de toekomst nog (lokale) onderbrekingen zijn. De sluiting van de scholen werd ten dele opgevangen door afstandsonderwijs. De effecten hiervan zijn nog onzeker en zullen afhangen van de mate waarin de opgelopen achterstand kan worden ingehaald, maar studies uit het verleden tonen aan dat zelfs een relatief korte onderbreking van het onderwijs potentieel grote gevolgen kan hebben (zie bv. Burgess, 2020; Carlson et al., 2005; Lavy, 2015). Een eerste onderzoek van de KULeuven over het effect van de COVID-19-crisis en het sluiten

¹³ Zo gaat de NBB er in haar prognoses van juni van uit dat tegen eind 2020/begin 2021 ongeveer 160.000 banen verloren zullen gaan. In hun Economische Begroting van september gaan het FPB en het INR uit van een daling van de binnenlandse werkgelegenheid met 128.000 personen tegen midden 2021.

van scholen in Vlaanderen wijst alvast op substantiële leerverliezen die oplopen tot het equivalent van wat een leerling typisch leert in de helft van een schooljaar¹⁴ (De Witte et al., 2020).

Het beroeps- en technisch onderwijs werden bijzonder hard geraakt door de crisis. De scholing van deze leerlingen gebeurt door praktijklessen en kan niet vervangen worden door theoretische cursussen. Hetzelfde geldt voor praktijkgerichte richtingen uit het hoger onderwijs. In bepaalde gevallen werd de praktijktraining gesimuleerd vanop afstand, maar de leerervaring is in dat geval wel beperkter (Schleicher, 2020). Door de vereisten op het vlak van *social distance* en de sluiting van bedrijven lag ook het werkgebaseerd leren (een belangrijke component van duaal leren) een tijd stil, wat in belangrijke mate de meest kwetsbare leerlingen treft. Bovendien bestaat het gevaar dat de financieel moeilijke situatie waarin heel wat bedrijven zich bevinden ervoor zal zorgen dat de leerbedrijven ook op termijn minder geneigd zullen zijn om te investeren in stages/leerplekken (Montacue, 2020).

Naast een negatieve impact op de gemiddelde leerprestaties, stijgt ook het risico op een toenemende ongelijkheid tussen leerlingen. Bij afstandsonderwijs wordt de kwaliteit van de leeromgeving thuis (zoals toegang tot een computer, internetverbinding, rustige omgeving om in te werken...) en de mogelijkheden van de ouders om te helpen belangrijker, wat vooral de kinderen uit sociaal zwakkere gezinnen benadeelt. Bovendien worden deze gezinnen ook meer geconfronteerd met andere uitdagingen die indirect een impact hebben op de schoolresultaten, zoals een toenemende armoede en voedselonzeekerheid. Het hierboven reeds vermelde onderzoek van de KULeuven toont inderdaad een substantiële toename van de onderwijsongelijkheid die groter is naarmate de school meer leerlingen heeft uit de minder bevoorrechte socio-economische groepen¹⁵ (De Witte et al., 2020). Dit kan een negatieve impact hebben op de sociale mobiliteit (Montacue, 2020) wat niet alleen onwenselijk is vanuit moreel oogpunt, maar ook economisch nefast is. Op die manier zullen immers heel wat talenten verloren gaan, wat uiteindelijk de productiviteitsgroei en dus de economische groei ondermijnt (OESO, 2018). Bovendien wordt in toenemende mate erkend dat een te hoge economische ongelijkheid gepaard gaat met een stijgend wantrouwen van de burger in de medeburgers en politiek (zie bv. Piketty, 2014, Ostry et al., 2014), wat niet alleen problematisch is voor de democratie, maar ook economische gevolgen heeft.

Omgekeerd zijn er ook voor het onderwijs een aantal positieve effecten te verwachten van de crisis. Ten eerste zorgt deze uitzonderlijke situatie voor een opportuniteit om digitale tools meer en beter te integreren in het leerproces. In België was het gebruik hiervan vóór de COVID-19-crisis relatief laag: in 2018 gebruikte minder dan 30 % van de leraren in het lager secundair onderwijs frequent of altijd ICT-technologieën voor projecten of klaswerk, tegenover 53 % gemiddeld in de OESO en 90 % in Denemarken (Schleicher, 2020). Door de crisis werden leerkrachten en leerlingen gedwongen om zich snel aan te passen en gebruik te maken van ICT. De bevoegde overheden boden hierbij ondersteuning (bv. platform Happi van de Franstalige gemeenschap; portaalsite rond afstandslernen in Vlaanderen). Een verstandig gebruik van afstandsonderwijs in de toekomst kan de efficiëntie van het onderwijs verhogen en ook buiten de schoolpoort de leermogelijkheden van studenten substantieel verhogen.

2.2.2 Impact crisis op kwantiteit en het type van kapitaal per gewerkt uur

De financieel-economische crisis van 2008-09 had duidelijk een negatieve impact op de bijdrage van kapitaal - vooral van niet-ICT-kapitaal - aan de productiviteitsgroei en de vertraging van de kapitaalverdieping bleef aanhouden na de crisisperiode, wat zichtbaar is in de periode 2012-2018 (punt 2.1). De huidige crisis zou deze trend verder kunnen versterken.

¹⁴ Voor dit onderzoek werd gebruik gemaakt van de gevalideerde testcores voor het zesde leerjaar van het Katholiek Onderwijs. Aangezien het zesde leerjaar net de groep van leerlingen is die het snelst terug (deeltijds) naar school mocht, al op het einde van de lageronderwijs carrière zitten, en aangezien de deelnemende scholen aan IDP een iets meer bevoorrechte leerlingpopulatie hebben dan het Vlaams gemiddelde, kan verondersteld worden dat dit een conservatieve schatting is van de echte leerverliezen voor alle Vlaamse leerlingen en scholen (De Witte et al., 2020).

¹⁵ Het leerverlies en de ongelijkheid nemen ook toe naarmate de school in meer verstedelijkt gebied ligt en lagere testcores had in het vierde leerjaar.

Impact op de privé-investeringen

We zien momenteel een sterk negatieve impact van de COVID-19-crisis op de bedrijfsinvesteringen. Uit enquêtegegevens van de ERMG (7 oktober 2020) blijkt dat de ondernemingen met investeringsplannen uitgaan van een ongewogen gemiddelde daling van hun investeringen met 20 % in 2020 en 2021 ten opzichte van wat gepland was vóór de coronacrisis, wat de toekomstige productiecapaciteit onder druk zal zetten. Er zijn wel grote verschillen tussen de sectoren.

Een belangrijke oorzaak van de dalende investeringen is de grote onzekerheid over de toekomst. Inderdaad, onderzoek van de Europese Investeringsbank (EIB) na de financieel-economische crisis van 2008 toont dat een verhoogde onzekerheid de investeringen doet dalen doordat bedrijven hun plannen uitstellen (*wait-and-see*) en hun plannen herschalen. Het effect is sterker naarmate de investering meer onomkeerbaar is. Dat onderzoek toont ook wel dat een verhoogde flexibiliteit (arbeid en kapitaal) de *wait-and-see* attitude van bedrijven verzacht. Ook heel grote bedrijven en bedrijven met een groot aandeel *intangibles* reageren doorgaans minder negatief op onzekerheid (Revoltella, 2020).

Het effect van onzekerheid is nog sterker tijdens recessies: de lagere cash flows versterken de negatieve impact (Revoltella, 2020). De lockdown had alvast een negatief effect op de cash flow van heel wat bedrijven: in heel wat sectoren daalde de omzet sterk of viel deze zelfs volledig weg, terwijl de vaste kosten bleven doorlopen. Naarmate de beperkingsmaatregelen werden opgeheven, verbeterde de situatie, maar de trage en onvolledige herneming van de omzet kwam tot een stop in september en er wordt geen grote verbetering verwacht voor 2021 (ERMG, 7 oktober 2020). Een gebrekkige vraag blijft de belangrijkste reden voor het omzetverlies in september, bovenop *social distancing*, toeleveringsproblemen en gedwongen sluitingen. Verschillende sectoren moeten ook op middellange termijn rekening houden met een zwakke vraag. Het betreft niet alleen de binnenlandse vraag, maar ook de internationale handel - cruciaal voor een open economie als de Belgische - zal wellicht nog een tijd zwak blijven (cf. infra). Ook de andere problemen kunnen aanhouden. Zo is het mogelijk dat de kosten van bedrijven nog gedurende een zekere termijn (bepaalde misschien zelfs blijvend) hoger zullen liggen, bv. door aanpassingen die nodig zijn om op een veilige manier te kunnen werken; de inzet van veiligheidspersoneel; een eventuele overgang van een just-in-time naar een just-in-case beleid... De economische vooruitzichten van het FPB en de NBB voorzien dus een aanzienlijke negatieve impact van de crisis op het bruto exploitatieoverschot van de bedrijven, wat hun interne financieringscapaciteit voor investeringen aantast.

Naast de impact op de interne financieringsmogelijkheden kan de crisis ook de externe financieringsmogelijkheden van bedrijven negatief beïnvloeden. Ten eerste is er een link tussen deze twee financieringsbronnen: een verslechtering van de omzet en rendabiliteit kan voor bedrijven een obstakel zijn voor het verkrijgen van externe financiering, in het bijzonder voor kmo's en micro-ondernemingen (Baňkowska et al., 2020a). Maar daarnaast kan een langdurige crisis ook leiden tot problemen in de financiële sector wat dan weer een negatieve impact heeft op de financiering van bedrijfsinvesteringen en op die manier kan leiden tot een double dip. Zo kan de crisis bv. een impact hebben op de beschikbaarheid van bankfinanciering, wat in België nog altijd de belangrijkste externe financieringsbron is voor bedrijven¹⁶. Het moratorium op de leningen en de waarborg op de nieuwe leningen waren in dit opzicht nuttige maatregelen. Echter, als op termijn bedrijven en huishoudens in betalingsproblemen zouden komen en banken dus meer te maken krijgen met oninbare leningen, kan dit een negatieve impact hebben op de kredietverlening van banken. Er dient wel opgemerkt dat de opgebouwde kapitaal- en liquiditeitsbuffers op dit moment voldoende lijken om de krediet verliezen te absorberen en blijvend de kredietverstrekking aan de reële economie te garanderen (NBBa, 2020).

Naast een impact op het totale bedrag aan investeringen zal de crisis wellicht ook een impact hebben op het type van investeringen dat wordt gedaan. Zo is het mogelijk dat bepaalde risicovolle investeringen (bv. O&O) worden uitgesteld (cf. infra). Aangezien deze investeringen belangrijk zijn voor de technologische vooruitgang – en dus voor de evolutie van de TFP – zou dit een negatieve impact hebben op de groei op lange termijn. Daartegenover kunnen we verwachten dat COVID-19 bepaalde investeringen ook zal versnellen, denk aan de

¹⁶ Volgens een enquête van de Europese Investeringsbank zouden bankleningen in België goed zijn voor 66 % van de externe financiering van ondernemingen tegenover een aandeel van 56 % in de EU (EIB, 2017). Bovendien is bankfinanciering in de EU al erg dominant, zeker in vergelijking met de VS (Laveren, 2016).

investeringen in ICT. De lockdown stimuleerde de adoptie van ICT, in het bijzonder van die producten die gemakkelijk te kopen, installeren en te gebruiken zijn en geen fysieke interacties vereisen (denk aan software voor videoconferencing, digitale tools om samen te werken, online learning tools...) (OESO, 2020a). Indien deze trend zich verder zet en ook andere vormen van digitalisering versnellen, kan dit de productiviteitsgroei versterken. Dhyne et al. (2020) vinden voor individuele bedrijven in België een belangrijke return van investeringen in ICT: over de periode 2002-2013 zorgde een bijkomende investering in ICT-kapitaal met 1 euro gemiddeld voor een toename van de toegevoegde waarde met 1,38 euro. Vergelijken met andere Europese landen scoort België heel goed wat betreft de integratie van technologie in de activiteiten van bedrijven (3^e plaats in EU28) (EC, 2020c), al vonden Dhyne et al. (2020) op basis van hun onderzoek over de periode 2002-2013 wel dat de investeringen nog te weinig gebeuren door de ondernemingen waar ze de productiviteit het meest zouden kunnen opdrijven (bv. de grote ondernemingen), een element dat door de crisis mogelijk verandert. Daarnaast wijst de literatuur ook op het belang van complementaire factoren zoals vorming, organisatorische verandering, de juiste managementvaardigheden... om het volledig potentieel van deze technologieën te kunnen exploiteren (zie bv. Bresnahan et al., 2002; Bloom et al., 2012; Crespi et al., 2006 ; Benhamou et al., 2020).

Ten slotte kan de crisis ook de omvang en het type van buitenlandse directe investeringen (BDI) beïnvloeden, wat eveneens een impact kan hebben op de productiviteitsgroei. Multinationale ondernemingen (MNO's) zijn immers niet alleen gemiddeld genomen productiever (en meer O&O-intensief) dan louter binnenlandse bedrijven (OESO, 2020b), maar zorgen ook voor heel wat spillover-effecten naar de rest van het economisch weefsel (cf. infra). Projecties van de OESO begin mei tonen dat, zelfs onder het meest optimistische scenario, BDI-stromen in 2020 wellicht met 30 % zullen dalen ten opzichte van 2019. En indien de gezondheids- en economische maatregelen niet genoeg resultaten opleveren, kunnen BDI-stromen verder dalen op middellange termijn, enerzijds door een daling van de geherinvesteerde opbrengsten (reinvested earnings), maar ook door (gedwongen) verkopen/liquidaties van buitenlandse operaties (OESO, 2020c). Op langere termijn kunnen de storingen die plaatsvonden tijdens de COVID-19-crisis sommige MNO's dan weer aanzetten om hun waardeketens te herdenken, waardoor er bv. opportuniteiten kunnen ontstaan voor reshoring van activiteiten naar Europa (cf. infra).

Impact op de publieke investeringen

Naast de impact op de private investeringen is er mogelijk ook een negatieve impact van de crisis op de publieke investeringen. De voorziene budgetten voor 2020 werden tot nu toe weliswaar niet in vraag gesteld – enkel de uitvoering ervan werd uitgesteld – maar de verslechterde overheidsfinanciën vormen een risico voor de publieke investeringen in de toekomst. Nochtans zijn deze cruciaal om op langere termijn de productiviteitsgroei op te krikken (Dhondt en Heylen, 2009; Everaert et al., 2015) en op die manier ook de beste wijze om de houdbaarheid van de publieke financiën te garanderen.

In theorie is ondanks de sterke stijging van het overheidstekort de houdbaarheid van de overheidsfinanciën niet in gevaar zolang de rentevoet op overheidsobligaties lager blijft dan de som van de reële groei en de inflatie. In een dergelijke situatie zal de schuld (als % bbp) altijd evolueren naar een stabiel niveau. Niettemin, hoe hoger het schuldenpeil en hoe korter de looptijd, hoe moeilijker de situatie zal worden indien de rentevoeten terug gaan stijgen. Indien de financiële markten zouden oordelen dat de overheidsschuld van bepaalde landen onhoudbaar wordt, zullen overheidsobligaties van deze landen massaal verkocht worden waardoor die landen een hogere rente zullen moeten betalen op hun overheidsschuld. Op die manier worden de overheden van deze landen gedwongen (soms jarenlang) extra bezuinigingen door te voeren en noodzakelijke investeringen te schrappen. Bij het begin van de crisis heeft de ECB massaal ingegrepen om overheidsobligaties te kopen, onder andere van de lidstaten die onder druk werden gezet door de markten¹⁷. Echter, naast haar hoge schuldgraad heeft België op dit vlak het nadeel dat de structurele problemen waarmee de Belgische economie al decennia kampt, ook na de COVID-19-crisis aanwezig blijven.

¹⁷ Pandemic Emergency Purchase Programme van 1 350 miljard euro, <https://www.ecb.europa.eu/mopo/implement/pepp/html/index.en.html>.

Positief is wel dat op Europees niveau grootschalige financiering wordt voorzien ter ondersteuning van publieke investeringen en hervormingen in de lidstaten (cf. punt 3). Dit creëert dus mogelijkheden op het vlak van publieke investeringen.

2.2.3 Impact van de crisis op TFP

Toenemend gebruik van ICT

Zoals hierboven reeds vermeld, heeft de gezondheidscrisis waarmee we nu geconfronteerd worden de adoptie van ICT een sterke boost gegeven. Veel bedrijven waren hier niet op voorzien, zowel inzake digitale infrastructuur als inzake mindset van management of werknemers, maar hebben onder druk van de omstandigheden naar digitale oplossingen moeten grijpen, en het lijkt erop dat dit na de crisis (ten minste voor een deel) zo zal blijven.

Een eerste opvallende ontwikkeling is de toename van de verkoop op afstand. Falk en Hagsten (2015) vinden dat, na controle voor sector-, jaar- en landenspecifieke effecten, veranderingen in e-sales¹⁸ activiteiten en arbeidsproductiviteitsgroei significant positief gerelateerd zijn. E-commerce activiteiten bieden niet alleen bijkomende kanalen voor bedrijven om zaken te doen en om toe te treden tot nieuwe markten, en dus om toegevoegde waarde te creëren. Ze bieden bovendien ook, zeker in het geval van grensoverschrijdende e-commerce, mogelijkheden voor het realiseren van schaalvoordelen. Dit is des te belangrijker voor bedrijven die geconfronteerd worden met een kleine thuismarkt.

Voor de crisis scoorden Belgische bedrijven relatief goed op e-commerce (zie ook EC, 2020d). In 2018 verkocht 31 % van de niet-financiële ondernemingen met minstens 10 werknemers via e-commerce versus 20 % in de eurozone en werd 33 % van de omzet gerealiseerd door e-commerce versus 18 % in de eurozone. De hogere omzet was voornamelijk toe te schrijven aan de goede prestatie op het vlak van elektronische gegevensuitwisseling (Electronic Data Interchange) (18 % van omzet versus 11 % in eurozone) en op het vlak van *business tot business (B2B)* en *business to government (B2G)* handel via websites (12 % van de omzet versus 4 % in eurozone). Het aandeel van de omzet gerealiseerd door *business to consumer (B2C)* online handel was een stuk lager (slechts 3 %) en was vergelijkbaar met dat voor de eurozone¹⁹. De online B2C-markt was voor de crisis al sterk aan het groeien - de uitgaven van Belgische consumenten via het internet stegen tussen 2014 en 2019 met 118 % - en de crisis heeft deze ontwikkeling verder gestimuleerd. Tijdens het eerste COVID-19-kwartaal viel de online dienstensector (zoals de reis- en evenementensector) weliswaar compleet stil, maar de online productaankopen toonden een spectaculaire groei. Steeds meer mensen vonden hun weg naar e-commerce en wie online shoppte, kocht er ook meer (BeCommerce Market Monitor berekend door GfK, 11/6/2020). Er wordt verwacht dat deze trend zich zal doorzetten in de toekomst. In juni, wanneer de maatregelen versoepeld werden en vele winkels heropenden, gaf een derde van de ondervraagden aan ook in de toekomst meer online te zullen kopen (Van Camp, 2020). In het verleden zorgden diverse belemmeringen voor de ontwikkeling van e-commerce activiteiten in België er wel voor dat ongeveer de helft van de online aankopen van Belgische particulieren gebeurde bij leveranciers van andere EU-landen en dus niet bij nationale leveranciers. Dit aandeel lag bijna dubbel zo hoog als gemiddeld in de EU (NBBb, 2020). Het is nog onduidelijk welke invloed de COVID-19-crisis hierop heeft.

Een andere belangrijke ontwikkeling op het vlak van digitalisering is de spectaculaire toename van telewerk. Sinds april 2020 is ongeveer een derde van de werknemers uit de privésector voltijds of deeltijds aan het telewerken. Deze aanpassing zal wellicht een permanent karakter hebben: ongeveer een derde van de bevroegde ondernemingen voorziet ook in de toekomst een uitbreiding van het telewerk (ERMG, 7 oktober 2020).

¹⁸ Een bedrijf wordt beschouwd actief te zijn op het vlak van e-sales wanneer het bestellingen ontvangt via een webiste, EDI-type systemen of andere manieren van elektronische datatransfer (in overeenstemming met de Europees geharmoniseerde enquête over ICT gebruik in bedrijven).

¹⁹ Wanneer niet gekeken wordt naar de omzet gerealiseerd door B2C sales, maar naar het aandeel van de ondernemingen met B2C websales scoort België wel beter dan de eurozone: 22 % versus 13 % in 2019.

Het effect van telewerk op productiviteit is niet eenduidig. Positief is dat telewerk de efficiëntie van werknemers kan verhogen. Dit is het geval indien telewerk zorgt voor een betere work-life balance, minder pendeltijd, minder afleiding/meer focus tijdens het werk en/of minder absenteïsme. Daarnaast kan telewerk ook de bedrijfsprestaties verbeteren door het faciliteren van kostenreducties (bv. lagere kapitaalkosten bv. op het vlak van kantoorruimte) en door het vergroten van de pool van werknemers waaruit een onderneming kan selecteren (de afstand tot het bedrijf wordt minder belangrijk). Ten slotte kan de bredere adoptie van telewerk ook belangrijke positieve spillover-effecten genereren voor de hele samenleving. Zo kan het de verkeerscongestie verminderen, emissies doen dalen en ook de huizenprijzen in dichtbevolkte stedelijke gebieden verlagen.

Maar telewerk houdt ook risico's in voor de productiviteitsevolutie. Zo is het ook mogelijk dat de efficiëntie van werknemers afneemt door telewerk. Telewerk kan bv. de communicatie tussen personeelsleden bemoeilijken. Bovendien kan het gebrek aan persoonlijke interacties ook de kennisstromen tussen werknemers verminderen, wat een negatieve impact kan hebben op innovatie. Innovatie hangt immers in belangrijke mate af van het delen van kennis: *'What each individual knows is less important (...), what counts is collective knowledge'* (Mokyr, 2002). Verder kan telewerk ook het overzicht van het management bemoeilijken en het *principal-agent* probleem versterken.

Het uiteindelijke effect van telewerk op productiviteit is dus niet eenduidig en zal afhangen van verschillende factoren. Een daarvan is de intensiteit van telewerk: het negatieve effect van het wegvallen van menselijke interacties wordt wellicht sterker wanneer de intensiteit van telewerk toeneemt, terwijl de tevredenheid kan lijden onder 'excessief' telewerk. Ook de persoonskenmerken zijn belangrijk. Werknemers verschillen in hun persoonlijke voorkeuren en hun mogelijkheid om onafhankelijk te werken. De mogelijkheid om te kunnen kiezen of, en hoeveel, telewerk wordt gedaan zal daarom belangrijk zijn voor het halen van productiviteitswinsten (Criscuolo et al., 2020). Daarnaast is het natuurlijk ook belangrijk dat werknemers over een geschikte werkomgeving beschikken (ICT uitrusting, kantoorruimte, kinderopvang...). Ten slotte vereist thuiswerk ook een leerproces van het management. Managers moeten zich aanpassen aan de opportuniteiten en uitdagingen die gesteld worden door telewerk. Dit ligt in de lijn met het hierboven reeds vermelde belang van managementvaardigheden en arbeidsorganisatie om het volledig potentieel van ICT-kapitaal te kunnen exploiteren.

De uitzonderlijke omstandigheden van de crisis (bv. aanwezigheid van kinderen thuis door schoolsluiting, 5 dagen per week telewerk, gebrekkige ICT-infrastructuur...) zorgden ervoor dat de positieve effecten niet altijd opwogen tegen de negatieve. Een enquête door een Japans onderzoeksinstituut tijdens de lockdown toonde inderdaad een afgenomen zelfgerapporteerde productiviteit (Morikawa, 2020). Dit neemt niet weg dat telewerk, indien dit op een goede manier wordt vormgegeven, op termijn zeker potentieel heeft om de productiviteit te verhogen. Onderzoek van voor de crisis toont alvast dat België relatief goed gepositioneerd is wat betreft het aandeel jobs dat zou kunnen worden uitgevoerd van op afstand (OESO, 2020d).

Impact op onderzoek en innovatie

Zoals reeds benadrukt in het vorige rapport van de NRP is innovatie een cruciaal proces voor productiviteitsgroei. Innovatie kan gebeuren door alle socio-economische actoren (overheden, bedrijven, non-profit organisaties...). Het is bovendien een breed concept. Bijvoorbeeld e-commerce en telewerk, die hierboven werden besproken, zijn toepassingen van respectievelijk marketing- en organisatorische innovatie. In de tekst hieronder wordt de scope beperkt tot de impact van de crisis op de ontwikkeling van nieuwe producten en processen en op de uitgaven aan O&O.

Op korte termijn zijn er zowel positieve als negatieve effecten. Zo was er heel wat aandacht voor de ontwikkeling van nieuwe digitale producten (zoals de ontwikkeling van apps om besmettingen te traceren, om contactloos betalen makkelijker te maken...). Universiteiten, publieke onderzoeksinstituten, farma- en biotechbedrijven voerden ook veel O&O uit - soms via samenwerking - in de zoektocht naar nieuwe behandelingen en een vaccin of andere COVID-19-gerelateerde uitdagingen. Daartegenover werden er door de lockdown en de vereisten op het vlak van *social distance* verschillende onderzoeksprojecten en mobiliteitsprogramma's onderbroken of uitgesteld; de maatregelen op het vlak van *social distance* beperkten

ook de welgekende voordelen van geografische nabijheid en de regelmatige interactie tussen innovatoren, zowel formeel (conferenties, geïnstitutionaliseerde samenwerkingen) als informeel (OESO, 2020c).

Op middellange termijn is de impact onzeker. Financieringsbeperkingen en marktonzekerheid kunnen zorgen voor een vertraging van de investeringen in onderzoek en innovatie door bedrijven. Het verleden toont dat de groei van bedrijfsuitgaven aan O&O (BERD) in het verleden vaak parallel bewoog met de groei van het bbp. Zo zagen we gemiddeld over alle OESO-landen een sterke daling van de groei van deze uitgaven in tijden van economische neergang zoals tijdens de recessie van 2001-02 en de financieel-economische crisis van 2008-09 (OESO, 2020c), een fenomeen dat zich zeker in 2001-02 ook in België voordeed. Innovatie is natuurlijk ruimer dan O&O, maar dergelijke dalingen van de bedrijfsinvesteringen in O&O zijn wel nefast voor de lange termijn innovatieprestatie van bedrijven, en dus voor de productiviteitsgroei. Dit geldt des te meer wanneer door de daling van de O&O-uitgaven ook goedgeschoolde onderzoekers of ander innovatiepersoneel hun job verliezen (OESO, 2020c). Het effect kan wel verschillen tussen sectoren. Zo kan de digitale economie een uitzondering zijn op de lagere investeringen in onderzoek en innovatie aangezien de vraag daar minder werd aangetast. Bedrijven zullen ook meer geneigd zijn om te investeren in O&O en innovatie indien ze zeker zijn dat bepaalde lange termijn transformaties in hun sector zullen plaatsvinden (OESO, 2020c).

De overheid kan een belangrijke rol spelen in het stabiliseren van de investeringen in O&O en innovatie tijdens recessies (zie bv. Paunov, 2012), maar de verslechterde overheidsfinanciën en dringende noden op sociaal-economisch vlak zijn wel een risico op dit vlak. Ze kunnen de publieke financiering van O&O bedreigen. Tegelijk kan het specifieke karakter van de huidige crisis, met de sterke publieke aandacht voor wetenschap en de appreciatie voor haar bijdrage aan de oplossing van de COVID-19 crisis evenals de hernieuwde en ambitieuze beleidsdoelstellingen op het vlak van veerkracht (resilience) en duurzaam herstel er ook voor zorgen dat de publieke steun voor (basis)onderzoek net toeneemt (OESO, 2020c).

Naast een mogelijke impact op de omvang van de uitgaven aan O&O en innovatie kan de crisis ook zorgen voor een verschuiving tussen de innovatiedomeinen. Zo kan verwacht worden dat ook na de COVID-19-crisis innovatie op het vlak van ICT belangrijk zal blijven. Een belangrijke reden hiervoor is dat de gezondheidscrisis de adoptie van deze technologieën versneld heeft (denk aan elektronisch betalen; kopen via internet...). Dit zorgde bij heel wat mensen voor een verandering in *mindset* ten aanzien van deze nieuwe technologieën, wat wellicht in de toekomst de adoptie van nieuwe technologieën verder zal versnellen (Abi Younes et al., 2020) en op die manier de prikkels om te innoveren in dit domein zal verhogen. Daarnaast leidt een verbreding van de gebruikersbasis ook tot nieuwe productvereisten en dus tot nieuwe opportuniteiten voor innovatie (OESO, 2020c).

Een van de ICT-technologieën die de laatste jaren exponentieel toenam, is Artificiële Intelligentie (AI). Reeds vóór de crisis schatten verschillende studies en bevragingen van bedrijven dat artificiële intelligentie de komende jaren een grote impact zou hebben op het productaanbod en de verschillende productieprocessen (zie bv. Ransbotham, S. et al., 2017). De huidige crisis kan ervoor zorgen dat deze technologie verder haar weg vindt naar nieuwe toepassingen, bv. op het vlak van productieplanning, voorraadbeheer, voorspellen van de vraag... (Abi Younes et al., 2020). Ook al presenteerde de EC recent een kader om meer in te zetten op een verantwoordelijke en ethische AI in de hoop een inhaalbeweging te kunnen maken, op dit moment zijn de VS en China wereldwijde koplopers op het vlak van AI. De crisis kan ervoor zorgen dat de tech-reuzen uit deze landen nog meer macht krijgen en ook het hele technologie- en innovatiegebeuren in dit domein gaan domineren.

Het effect van de crisis op *clean technologies* is ambivalenter. De druk op overheden om de kosten van bedrijven en het jobverlies te beperken, is immens en kan de groene omwenteling bedreigen. Ook de relatief lage olieprijs die ten dele een gevolg zijn van de crisis verminderen de financiële prikkels om te investeren en te innoveren in schone energie. Dit houdt belangrijke risico's in, niet alleen op het ontstaan van een klimaatcrisis in de toekomst, maar tevens voor de productiviteitsontwikkeling op lange termijn. Investerings in oude technologieën riskeren immers op relatief korte termijn te moeten worden afgeschreven. Het is alvast bemoedigend dat op Europees niveau de klimaatambities van voor de crisis behouden en zelfs versterkt werden en dat het Europese relanceplan van eind juli 2020 zich ook inschrijft in de strategie van de Europese Green Deal.

Ten slotte kan er ook een blijvende impact zijn van de crisis op de manier waarop aan onderzoek en innovatie gedaan wordt. De nood om snel oplossingen te vinden voor de gezondheids crisis zorgde voor een ongezien aantal open science initiatieven (denk aan data-deelinitiatieven, online samenwerkingsplatformen...) (OESO, 2020c). Een andere grote verandering betreft het gebruik van AI-tools en -technieken voor onderzoek (bv. in de ontwikkeling van geneesmiddelen en vaccins) en het gebruik van digitale (communicatie-) technologieën voor samenwerking, kennisuitwisseling en het aanbieden van training (OESO, 2020c). Ook al waren niet alle experimenten even succesvol, op termijn kunnen een aantal ervan wel de efficiëntie van het onderzoeksproces verhogen.

Impact op ondernemingsdynamiek

Een belangrijk proces voor productiviteitsgroei is de opstart en opschaling van nieuwe ondernemingen. Jonge bedrijven lijken immers cruciaal voor productiviteitsgroei (zie bv. Bartselsman en Doms, 2000; Foster et al., 2001; Sleuwaegen, 2016). Daarnaast dragen ze ook disproportioneel bij aan de netto tewerkstellingsgroei (zie bv. Criscuolo et al., 2014 et pour la Belgique Dumont et Kegels, 2016).

We zien de jongste jaren in de meeste ontwikkelde landen een daling van de bedrijfsdynamiek, een fenomeen dat zich vooral voordoet in digitaal intensieve sectoren (zie bv. Calvino et al., 2019). Ook in België is sinds begin de jaren 2000 een daling van de ondernemingsdynamiek zichtbaar. Nadat in de jaren 90 de start-up ratio daalde, kent België sinds het nieuwe millennium een dalend aandeel jonge bedrijven met een hoge groei (Bijnens en Konings, 2018). Het feit dat deze trend zich voordoet in verschillende landen, waaronder ook landen met een hoog initieel niveau van bedrijfsdynamiek en een minder rigide institutionele omgeving zoals bv. de VS suggereert dat wereldwijde trends eerder dan landenspecifieke veranderingen aan de basis liggen van deze evolutie, maar verder onderzoek is nodig naar de precieze oorzaken.

De daling in ondernemingsdynamiek kan nog versterkt worden door de huidige crisis. Ten eerste worden start-ups (jonge ondernemingen) hard getroffen. Een aantal jonge bedrijven slaagde er weliswaar in om snel en flexibel te reageren op de pandemie en speelde een cruciale rol in de zoektocht naar antwoorden op de uitdagingen die de crisis stelde (denk aan de lancering van *digital health services*, oplossingen om telewerk mogelijk te maken of voor online leren...). Maar het gros van de bestaande start-ups is toch kwetsbaarder dan oudere bedrijven. Vaak zijn hun activiteiten risicovoller dan van de gemiddelde kmo, ondervinden ze beperkingen in de toegang tot traditionele financiering en hebben ze nog een beginnende relatie met klanten en leveranciers (Calvino et al., 2020).

Maar ook de oprichtingsratio, die voor de crisis al laag was in België, zou nog verder kunnen dalen. Crisisperiodes gaan over het algemeen gepaard met een daling van de bedrijfsregistraties (Calvino et al., 2020). Dit was ook het geval voor België tijdens de recessie van 2008-09 waarin er duidelijk een lagere toetreding was van nieuwe ondernemingen (Dumont en Kegels, 2016). Dit is problematisch aangezien een lager aantal nieuwe bedrijven, zelfs al is het maar in een bepaald jaar, duidelijk persistente effecten heeft (*missing generation effect*). Ook al zouden veel van deze bedrijven jong gestorven zijn, een aantal zou op termijn (sterk) hebben kunnen groeien en jobs creëren. Op die manier heeft een lagere toetredingsratio een negatieve impact op de toekomstige werkgelegenheid en output. Simulaties gebaseerd op de OESO DynEmp database tonen dat een daling van 20 % in het aantal nieuwe bedrijven leidt tot een werkgelegenheidsverlies van 0,7 % van de geaggregeerde tewerkstelling 3 jaar na de schok, en nog altijd van 0,5 % 14 jaar na de schok (Calvino et al., 2020). Specifiek voor België berekenden Karimov en Konings (2020) dat de huidige crisis ervoor zou kunnen zorgen dat er in België binnen 10 jaar nog een werkgelegenheidskloof is van 8.000 jobs ten opzichte van het scenario waarin er geen daling was het aantal start-ups, voornamelijk door de *missing generation* van start-ups die permanente effecten heeft.

Tegelijk dient opgemerkt dat heel wat succesvolle innovatieve start-ups of bedrijven ontstaan zijn in tijden van crisis. Denk aan Dropbox, Uber, Airbnb, WhatsApp, Pinterest... die allemaal werden opgericht tijdens of net na de financieel-economische crisis van 2008-09. Dit toont dat er in perioden van crisis ook opportuniteiten zijn voor ondernemerschap; start-ups kunnen helpen om de beperkingen gecreëerd door moeilijke gezondheids- of economische voorwaarden aan te pakken en een antwoord te bieden op gewijzigde voorkeuren en noden van consumenten en de maatschappij (Calvino et al., 2020).

Een eerste analyse van de oprichting van nieuwe ondernemingen in België toont weliswaar een sterk negatief effect in april en mei, maar in juni en juli van dit jaar was de oprichtingsgraad opnieuw even hoog als in 2019 en hoger dan het gemiddelde voor 2015-2018. Dit is ongetwijfeld voor een deel te verklaren door een inhaalbeweging na de sterke daling in april en mei en er valt ook nog af te wachten hoe de cijfers verder evolueren, maar het is alvast een hoopgevend signaal (Dumont, 2020).

Naast de toetreding van nieuwe ondernemingen is ook de uittreding van weinig productieve ondernemingen belangrijk voor de productiviteitsontwikkeling. De crisis kan dit proces versnellen. In een eerste fase zagen we weinig faillissementen door de steunmaatregelen van de overheid²⁰ en het tijdelijk moratorium ter bescherming van ondernemingen getroffen door de COVID-19-crisis. Echter, het risico is reëel dat liquiditeitsproblemen van bedrijven uiteindelijk uitmonden in solvabiliteitsproblemen, waardoor in een volgende fase een grote stijging van het aantal faillissementen kan plaatsvinden. Ook ondernemingen die vóór de crisis gezond en rendabel waren, zullen geraakt worden. Bij de ontbinding van dergelijke bedrijven gaat heel wat immaterieel kapitaal (organisatieel kapitaal) grotendeels of volledig verloren (zie bv. Lev et al., 2003) wat nefast is voor de productiviteitsontwikkeling. Daartegenover staat dat de bedrijfstakken die het hardst getroffen werden/worden door de crisis vaak ook een laag niveau van productiviteit en een lage productiviteitsgroei kennen. Dit laat een proces van herallocatie toe van arbeid en kapitaal naar meer rendabele, productievere bedrijven/activiteiten, wat dan weer positief is voor de productiviteitsontwikkeling.

Het is voor de productiviteitsgroei belangrijk dat zombiebedrijven – i.e. bedrijven die overleven zonder dat ze winstgevend zijn op lange termijn - ook voldoende vlot uittreden. Zoals aangegeven in het vorige rapport van de NRP wordt België gekenmerkt door een hoog aandeel zombiebedrijven. Het gaat om ongeveer 10 % uit van alle bedrijven wat erg hoog is in vergelijking met andere Europese landen (bv. 3 % in Frankrijk). Niet al deze ondernemingen werken inefficiënt maar de meeste onder hen vertonen toch een zwakke TFP(-groei) (De Mulder en Godefroid, 2018). Deze bedrijven oefenen ook een congestie-effect uit: men stelt een zwakkere groei vast in de gezonde bedrijven in bedrijven waar het aandeel van de kredietverlening aan zombieondernemingen hoger is (De Jonghe, O. et al.).

Het gevaar bestaat dat zombiebedrijven een probleem blijven na de COVID-19-crisis. In dit kader wordt vaak verwezen naar de lage intrestvoeten waardoor weinig rendabele bedrijven toch kunnen overleven (zie bv. Erken et al., 2020). Ook het ondersteuningsbeleid van de overheid kan er voor zorgen dat het proces van creatieve destructie minder goed werkt (t.t.z. dat bedrijven die voor de uitbraak van COVID-19 al onrendabel waren, toch in leven gehouden worden), wat nefast zou zijn voor de productiviteitsgroei.

Impact op de mededinging

De COVID-19-crisis kan de marktstructuur op verschillende manieren beïnvloeden. Zo kan de toename van het aantal faillissementen door de crisis resulteren in een verhoogd niveau van concentratie (OESO, 2020f). Minder ondernemingen betekent minder concurrentie, meer marktmacht voor sommige verkopers en sommige kopers, en meer risico op onderlinge prijscoördinatie (Bear, 2020). Bovendien kunnen de grote spelers versterkt uit de crisis komen ten koste van de kleinere spelers, wat mogelijks bijkomende uitdagingen stelt op het vlak van concurrentie (OESO, 2020a).

Verder kan de crisis ook fusies en overnames (M&A) aanmoedigen - onder meer door bedrijven die hun positie willen verbeteren door te fusioneren met gezondere concurrenten - wat ook de concentratie zal aanmoedigen. In bepaalde sectoren zal geargumenteed worden dat de zwakte van één of meer bedrijven consolidatie vereist en dat hiervoor een snelle goedkeuring vereist is. In ongeconcentreerde markten kan dit de juiste oplossing zijn, maar in markten met slechts een beperkt aantal spelers zal dit op termijn negatieve gevolgen hebben voor innovatie, kwaliteit en prijs (Bear, 2020). Voldoende controle is nodig – ook in dringende en kritieke gevallen zoals de overname van een bedrijf dat failliet kan gaan - om te vermijden dat marktstructuren blijvend beschadigd worden (OESO, 2020f).

²⁰ Het betreft niet enkel directe en fiscale steun, maar ook de mogelijkheid tot uitstel van betaling voor stabiele bedrijven en zelfstandigen en de garantieregeling voor nieuwe leningen die aan bepaalde voorwaarden voldoen.

De crisis zorgde ook voor een verhoogde samenwerking tussen concurrenten, denk aan de gezamenlijke onderzoeksprojecten en de gezamenlijke productie/distributie van essentiële goederen. Deze regelingen waren/zijn nodig om bepaalde uitdagingen het hoofd te bieden, maar mogen niet langer duren dan nodig. Concurrentieautoriteiten moeten er bovendien over waken dat dergelijke samenwerkingen niet uitmonden in verminderde concurrentie bv. door prijsafspraken (OESO, 2020f). De drang om kartels te vormen is typisch sterker in een context van dalende prijzen als gevolg van een verminderde vraag (Bear, 2020).

Ook de relatieve positie van de grote – voornamelijk Amerikaanse en Chinese – techplatformen werd door de crisis verder versterkt. Al voor de crisis waren deze platformbedrijven heel machtig geworden in de waardeketen. Door schaalvoordelen en netwerkeffecten ondervinden ze weinig concurrentie. Een verdere versterking van hun positie houdt niet alleen een risico in voor de productiviteitsontwikkeling, maar kan er ook voor zorgen dat Europa de ontwikkelingen op dit vlak – inclusief betreffende de ethische aspecten - minder kan sturen.

Ten slotte kan, zoals eerder al vermeld, ook staatssteun de concurrentie verstoren. Om de economische gevolgen van de COVID-19-pandemie te milderen en de economie te laten blijven functioneren, versoepelde de EC de regels voor staatssteun. Het gevaar bestaat dat, indien deze staatssteun niet op een goede manier wordt vormgegeven (*clear, transparant competitive neutral*), dit ervoor kan zorgen dat het level-playing-field tussen bedrijven die staatssteun krijgen en bedrijven die er geen krijgen verstoord wordt (OESO, 2020f). Het gevaar bestaat dan dat goederen en diensten niet meer geproduceerd worden door die actoren die dit het meest efficiënt kunnen, met negatieve gevolgen voor productiviteit.

Dit verstoring effect speelt niet alleen tussen ondernemingen, maar ook tussen landen. Er is een groot verschil in de budgettaire ruimte van landen om de economie bijkomend te stimuleren, niet alleen binnen Europa (denk aan DE, FR en NL versus IT en ES), maar ook internationaal (de VS en China versus Europa). Ook al zijn er, zeker voor een kleine, open economie als de Belgische, positieve spillovers van een goedwerkende wereldeconomie, de verschillen in staatssteun tussen landen kunnen toch de concurrentie tussen landen verstoren.

Impact op waardeketens en globalisering

België profiteert in belangrijke mate van haar inschakeling in de wereldeconomie. Zoals reeds benadrukt in het rapport van vorig jaar is dit ruimer dan import en export van finale goederen. Zo levert bv. ook de inschakeling in globale waardeketens heel wat voordelen op: het zorgt voor een hogere efficiëntie in de allocatie van middelen, een bredere variëteit en betere kwaliteit of goedkopere intermediaire inputs, en een verbeterde technologietransfer langs de waardeketen (CompNet, 2020). Tevens hebben buitenlandse directe investeringen (BDI) een belangrijke impact op productiviteitsgroei. Multinationale ondernemingen zijn immers gemiddeld genomen productiever (en meer O&O-intensief) dan puur binnenlandse bedrijven (OESO, 2020b). Ze hebben ook typisch positieve spillover-effecten op de rest van het economisch weefsel: ze stimuleren technologische innovaties (door toegenomen concurrentie, maar ook door spillovers van knowhow en kennis); ze dragen bij tot de vorming van menselijk kapitaal (oa. door mobiliteit van werknemers en management); ze faciliteren de integratie in het internationale handelsverkeer... Bovendien toonden analyses op basis van vorige crisissen dat buitenlandse dochterondernemingen (ook kmo's) vaak een grotere veerkracht (*resilience*) tonen tijdens crisissen dankzij hun linken met, en toegang tot de financiële middelen van hun moederbedrijf (bv. Alfaro en Chen, 2012).

De crisis, en in het bijzonder de lockdown, hadden een sterk negatieve impact op de wereldhandel en de buitenlandse directe investeringen en dit effect kan structureel worden. Zoals al aangegeven in punt 2.2.2 kunnen liquiditeits- en solvabiliteitsproblemen bedrijven aanzetten om een aantal van hun buitenlandse operaties te schrappen (Borga et al, 2020). Daarnaast, accentueerde de huidige crisis voor bedrijven ook een aantal risico's van globalisering. De bezorgdheid over mogelijke kwetsbaarheden van globale waardeketens is niet nieuw, maar nu ondervonden bedrijven aan den lijve dat hun aanbodketens abrupt onderbroken kunnen worden, wat hen kan aanzetten om (op termijn) hun internationalisatiestrategie te herzien met mogelijks kostenverhogingen als gevolg. Een dergelijk proces kan bovendien aangemoedigd worden door regelgevers en financiële intermediairs die in de toekomst wellicht pandemische schokken zullen integreren in hun risicoanalyses en *stress tests* (cf. Baldwin et al., 2020).

Concreet kunnen bedrijven beslissen om hun aanbodnetwerk meer te diversifiëren of om hun aanbodketens korter te maken. Industry 4.0 technologieën zoals robots, 3D printing, slimme bedrijven... kunnen bedrijven ook aanmoedigen om een deel van hun activiteiten te *reshoren*. Tot op heden bleef het fenomeen *reshoring* wel relatief beperkt (OESO, 2020b). De link met automatisering is ook niet eenduidig. Over de periode 2011-2016 kenden landen die binnen globale waardeketens gespecialiseerd zijn in innovatieve taken weliswaar een hogere robotisering maar tegelijk daalde hun deelname aan globale waardeketens minder dan in andere landen. Nieuwe ontwikkelingen - zoals de toetreding van andere lage kostenlanden tot globale waardeketens of de komst van nieuwe opkomende markten met een groeiende consumentenvraag - zou de trend van automatisering en reshoring bovendien kunnen vertragen (Seric en Winkler, 2020).

Een andere vraag is hoe landen zullen reageren. Al vóór de COVID-19-pandemie zagen we een protectionistische reflex (cf. de handelsoorlog tussen de VS en China, de Brexit...) en het risico is reëel dat de huidige pandemie de bestaande trend naar minder multilateralisme zal versterken. De crisis heeft duidelijk een aantal afhankelijkheden en zwakheden blootgelegd die de vraag om voor de productie van bepaalde goederen/diensten niet langer afhankelijk te zijn van het buitenland opvallend heeft versterkt. In diezelfde sfeer heeft de crisis ook de aandacht verhoogd voor het potentieel verlies aan controle over de besluitvorming in bepaalde sleutelsectoren. De bezorgdheid leeft dat door de COVID-19-crisis Europese bedrijven die in se gezond zijn maar in een financieel zwakkere positie verkeren, een makkelijke overnameprooi worden voor buitenlandse (Chinese, Amerikaanse ...) overnemers, met het risico dat knowhow en andere capaciteit in kritische sectoren wegvloeien naar het buitenland (SERV, 2020).

Bovenbeschreven uitdagingen zijn reëel en moeten worden aangepakt met het oog op het bouwen van sterke, veerkrachtige waardeketens. Op Europees niveau wordt alvast gestreefd naar het ontwikkelen van meer strategische autonomie (onder meer via investeringen in supercomputers, de waterstofstrategie...). Echter, in de mate dat de maatregelen die genomen worden ook de kosten van de productie verhogen (bv. door kleinere schaalvoordelen, lagere kennispillowers, een lagere concurrentiële druk...) komt dit ten koste van toekomstige productiviteitsgroei. Samengevat, moet een antwoord gegeven worden op de uitdagingen waarmee we tijdens de huidige crisis geconfronteerd werden, maar het is belangrijk om goed na te denken over de vormgeving van de oplossingen zodat de negatieve effecten (onder meer op productiviteitsgroei) zoveel mogelijk geminimaliseerd worden en geen nieuwe problemen gecreëerd worden. In de nabije toekomst zal bv. de massaproductie van een COVID-19-vaccin een belangrijke internationale inspanning en samenwerking vereisen in internationale productienetwerken. Openheid en globale samenwerking (multilateralisme) zullen daarom in de toekomst belangrijk blijven, maar het is wel belangrijk dat iedereen zich aan dezelfde spelregels houdt. Een wereldwijd level-playing-field moet centraal staan in de Europese aanpak van internationale samenwerking.

3 Een gepast beleid met het oog op productiviteitsgroei

In punt 2.2 werd een overzicht gegeven van zowel de risico's als de opportuniteiten van de COVID-19-crisis voor productiviteitsgroei. Het is vanuit beleidsstandpunt belangrijk om deze risico's te beheersen en de opportuniteiten te maximaliseren, rekening houdende met de belangrijke structurele uitdagingen die er al waren vóór de COVID-19-crisis. Dit is het onderwerp van dit hoofdstuk.

Deze oefening start vanuit de jaarlijkse aanbevelingen die door de Europese Raad aan elk land worden gericht in het kader van het Europees Semester en waarvan de EC de uitvoering opvolgt in het landenrapport. Een belangrijke motivatie hiervoor is dat een van de missies van de NRP erin bestaat om de aanbevelingen van de EU op het vlak van productiviteit te evalueren. De oefening kan ook interessant zijn in het kader van het Europese Recovery and Resilience Facility (RRF)²¹, waarbij lidstaten kunnen beroep doen op subsidies en leningen voor de hele of gedeeltelijke financiering van een nationaal plan voor herstel en veerkracht, goedgekeurd door de andere lidstaten en de EC. Een van de voorwaarden voor goedkeuring is dat dit plan voor herstel en veerkracht een antwoord geeft op de Europese aanbevelingen van de voorgaande jaren, en in het bijzonder op de aanbevelingen van 2019 en 2020..

²¹ In mei 2020 werd in het kader van het Europees relanceplan (Next Generation EU) een voorstel gelanceerd voor een Recovery and Resilience Facility (RRF). Over de wetgeving voor deze nieuwe faciliteit wordt nog steeds onderhandeld en er zal pas in januari 2021 over beslist worden.

Vertrekkend van deze Europese aanbevelingen die worden opgelijst in punt 3.1 en rekening houdende met de analyse die gebeurde in punt 2.2 stelt de Raad in punt 3.2 een aantal domeinen voor waar volgens hem prioritair moet op ingezet worden.

3.1 Mogelijke maatregelen voor het verhogen van de productiviteitsgroei: aanbevelingen van de Europese Raad

De Europese Raad heeft sinds 2011, in het kader van het Europees Semester, landenspecifieke aanbevelingen gedaan die de economische groei en de werkgelegenheid moeten bevorderen. Recent wordt meer aandacht gegeven aan bijkomende aspecten van de ontwikkeling van de EU-landen: de ecologische en digitale transitie en de sociale en territoriale cohesie.

In het kader van het Europees semester 2020 beveelt de Raad van de Europese Unie aan dat België de volgende actie onderneemt:

1. Overeenkomstig de algemene ontsnappingsclausule alle nodige maatregelen nemen om de pandemie doeltreffend aan te pakken, de economie te stimuleren en het daaropvolgende herstel te ondersteunen. Als de economische omstandigheden dit toelaten, begrotingsbeleid voeren dat gericht is op het tot stand brengen van prudente begrotingssituaties op middellange termijn en het waarborgen van de houdbaarheid van de schuld, daarbij de investeringen verhogend. De algehele veerkracht van het gezondheidszorgstelsel versterken en ervoor zorgen dat kritieke medische producten beschikbaar zijn.
2. De gevolgen van de crisis voor de werkgelegenheid en de samenleving verzachten, met name door doeltreffende actieve arbeidsmarktmaatregelen te bevorderen en de ontwikkeling van vaardigheden aan te moedigen.
3. Zorgen voor een doeltreffende tenuitvoerlegging van de maatregelen om liquiditeit te verstrekken aan kleine en middelgrote ondernemingen en zelfstandigen en het ondernemingsklimaat te verbeteren. Mature publieke investeringsprojecten vervroegen en private investeringen aanmoedigen om het economisch herstel te bevorderen. De investeringen toespitsen op de groene en digitale transitie, met name op infrastructuur voor duurzaam vervoer, het schoon en efficiënt opwekken en gebruiken van energie, digitale infrastructuur, zoals 5G- en gigabitnetwerken, en onderzoek en innovatie.

Aanmoediging van de ontwikkeling van competenties, van zowel publieke als private investeringen en van innovatie, en verbetering van het bedrijfsklimaat zijn vier thema's die sinds 2011 zowat elk jaar voorkomen in de aanbevelingen aan het adres van België. De voorgaande jaren kwam bij deze vier thema's als extra thema nog de verbetering van de mededingingsvoorwaarden in bepaalde sectoren (detailhandel, energiesector, netwerkindustrie, gereguleerde beroepen). Al deze aanbevelingen zijn bedoeld om gunstige economische voorwaarden te scheppen voor de groei van de productiviteit.

Elk jaar monitort de Commissie in het landverslag de tenuitvoerlegging van deze aanbevelingen. Zij steunt zich daarbij op een databank, CeSar, die de uitvoering volgt in een aantal subgroepen. De vijf thema's en de desbetreffende subgroepen van de aanbevelingen alsook de tenuitvoerlegging ervan volgens het oordeel van de Commissie worden hierna beschreven. Er is tevens een gedetailleerde tabel beschikbaar in bijlage 2.

Competenties ontwikkelen

De ontwikkeling van competenties, kennisontwikkeling rond de nieuwe technologieën of onderzoeksactiviteiten, verhogen de productiviteit van de arbeidskrachten. De Commissie erkent dat er inspanningen werden geleverd om wetenschappelijke studies aantrekkelijker te maken, om de deelname aan levenslang leren te versterken, om het aanbod van online opleidingen te ontwikkelen, om de digitale voorzieningen van de scholen te verbeteren en om leermethoden te ontwikkelen die aangepast zijn aan de nieuwe hulpmiddelen. Niettemin stelt zij nog steeds een schaarste aan arbeidskrachten met specifieke vaardigheden vast, alsook een geringe deelname aan bijscholing en een gebrek aan coördinatie van de

maatregelen die op dat vlak genomen worden door de verschillende overheden. Er blijft dus nog ruimte voor verbetering in alle aspecten van dit thema.

Overheidsinvesteringen opdrijven

Na de financieel-economische crisis van 2008 lanceerde de Europese Unie het investeringsplan voor Europa om publieke en private investeringen in de lidstaten een boost te geven. Op grond van de aanvankelijke omstandigheden kon een verhoging van de publieke investeringen inderdaad een dubbel dividend opbrengen: de groei op korte termijn versterken door de geaggregeerde vraag te verhogen, en de groei op lange termijn vergroten dankzij het effect ervan op het geaggregeerde aanbod. Publieke investeringen kunnen de TFP van de privébedrijven verbeteren door hun productiekosten te verlagen en de accumulatie van beschikbare kennis in de economie te vergroten. Dat positieve effect kan op zijn beurt investeringen van deze ondernemingen aanmoedigen. Empirische studies hebben aangetoond dat niet alle categorieën van overheidsinvesteringen een even groot positief effect hebben op de productiviteit van de privésector en dat de openbare investeringen in infrastructuur het hoogste positieve effect leverden (Bom and Ligthart 2014).

Sinds 2016 deed de Commissie jaarlijks een aanbeveling aan België over het versterken van de overheidsinvesteringen, vooral in infrastructuur, en meer bepaald in het vervoer per spoor. De Commissie is weliswaar blij met de afkondiging van een nationaal pact voor strategische investeringen in 2017 en de inspanningen van de gewesten om het openbaar vervoer en de zachte mobiliteit te verbeteren, maar zij benadrukt dat de afstemming tussen de verschillende overheden verbeterd moet worden en dat zich een rationalisatie van de overheidsuitgaven (public spending review) opdringt, om een buitensporige toename van het overheidstekort te vermijden.

Innovatie ondersteunen

Innovatie levert productiviteitswinsten op door verhoging van de TFP. Bevordering van innovatie vraagt om het aanmoedigen van O&O-inspanningen, digitalisering, accumulatie van kapitaal op basis van kennis.

De Commissie erkent dat de O&O-intensiteit van de Belgische privéondernemingen relatief hoog is, maar wijst erop dat deze sterk geconcentreerd is in bepaalde activiteiten en bepaalde ondernemingen. Zij stelt daarnaast ook een geringe O&O-intensiteit in de openbare sector vast en pleit voor een monitoring van de doelmatigheid van de verschillende soorten overheidshulp voor O&O. Daarnaast vindt de Commissie het systeem van O&O-governance in België nogal gecompliceerd, met de verschillende overheidsgeledingen die erbij betrokken zijn. Zij verwelkomt de inspanningen van de gewesten wat betreft de steun voor de ontwikkeling van artificiële intelligentie, maar vraagt om samenwerking tussen de federale overheid en de gewesten en gemeenschappen om 5G uit te rollen, om niet het risico te lopen dat men op dit vlak achter zou blijven.

Het bedrijfsklimaat verbeteren

Een gunstig klimaat voor de oprichting van ondernemingen kan de dynamiek van het economisch stelsel vergroten. Destructieve creatie waarbij hulpbronnen van teloorgaande activiteiten verschoven worden naar activiteiten in ontwikkeling leidt tot productiviteitswinsten.

De Commissie waardeert de inspanningen van de laatste jaren om de administratieve lasten te verminderen die wegen op de bedrijven en de zelfstandigen, met name dankzij digitalisering van de procedures en verkorting van administratieve termijnen. Er worden wel verbeteringen aanbevolen op het vlak van de fiscaliteit, die nog steeds complex is voor financiële investeringen, en op het vlak van de registratie van vastgoed, die nog steeds duur en langdradig is. Voor de digitalisering van justitie zijn nog aanvullende maatregelen vereist. De coördinatie van de beleidsmaatregelen op het vlak van klimaat, energie, digitalisering en vervoer blijft een probleem. Bij het opstellen van beleidslijnen wordt geen rekening gehouden met de impactanalyses. De termijnen bij betalingen van de Belgische staat aan bedrijven verslechteren en vormen een handicap voor het handelsklimaat van deze laatste.

De mededinging in bepaalde sectoren vergroten

Volgens de economische theorie kunnen er verschillende redenen zijn voor het falen van de markt: een situatie van monopolie of van sterke concentratie in de netwerksectoren (transport, energie of communicatie bijvoorbeeld) of de aanwezigheid van positieve externe elementen (creatie van kennis) of negatieve externe elementen (vervuiling). De tussenkomst van de overheid is dan vereist om het collectieve welzijn te garanderen. Deze tussenkomst kan verschillende vormen aannemen, zoals de oprichting van sectorregulatoren om misbruik van een dominante positie te vermijden, of de reglementering van beroepen om de kwaliteit van de diensten aan de bevolking te garanderen. Maar door het beperken van concurrentie kan de reglementering de groei van de productiviteit belemmeren. Door de concurrentiedruk op de gevestigde ondernemingen te beperken zijn deze enerzijds minder geneigd om te investeren en te innoveren, maar anderzijds voelen ook de ondernemingen stroomafwaarts zich minder aangespoord om te innoveren, want hun innovatierente kan gecapteerd worden door de ondernemingen stroomopwaarts (Cette, Lopez et Mairesse (2014, 2017), Bourlès, Cette, Lopez, Mairesse et Nicoletti (2013)). Daarnaast kan de reglementering de doeltreffendheid van de allocatie beperken wanneer de hulpbronnen geblokkeerd zitten in inefficiënte ondernemingen die door de reglementering tegen uittreding beschermd worden, terwijl potentieel efficiëntere nieuwkomers niet op de markt kunnen komen (Canton, Ciriaci et Solera (2014), ElFayoumi, Ndoye, Nadeem et Auclair (2018)).

Sinds 2012 schuift de Commissie verschillende activiteiten naar voren waar volgens haar een grotere concurrentie de Belgische economie ten goede zou komen: de detailhandel, en de netwerksectoren zoals energie, telecommunicatie, post en vervoer (spoorwegen en luchthavens). In de loop van de jaren en op basis van de beslissingen die genomen werden door de overheid is de lijst van door de Commissie aangevoerde activiteiten korter geworden. In 2019 werd door de Commissie aanbevolen om de hinderpalen voor de concurrentie in de diensten te reduceren, vooral in de detailhandel, de telecommunicatie en de professionele diensten. Zij wees er tevens op dat de belangrijkste diensten die verantwoordelijk waren voor de toepassing van de regelgeving en het toezicht op de markt en de concurrentie nog steeds onder een tekort aan personeel en middelen te lijden hadden.

3.2 Prioriteiten van de NRP

Rekening houdend met de aanbevelingen van de EC, de analyse die gebeurde in punt 2.2 en de structurele uitdagingen die geïdentificeerd werden in het rapport van vorig jaar identificeren de leden van de Raad een aantal prioritaire assen voor het beleid. De inzet op deze assen vereist acties op zeer uiteenlopende beleidsdomeinen waarvoor zowel de Europese Unie, de federale overheid, de gewestelijke overheden en de lokale besturen belangrijke handvaten in handen hebben. Het is dan ook cruciaal dat het beleid van de verschillende beleidsdomeinen en de verschillende beleidsniveaus op elkaar is afgestemd zodat het elkaar kan versterken.

Het is het moment bij uitstek om maatregelen voor te stellen die de productiviteitsgroei ten goede komen, nu de EU een nieuw instrument ingevoerd heeft om het herstel van de lidstaten te ondersteunen en de veerkracht van de Europese economieën te verbeteren. Om gebruik te kunnen maken van deze Europese financiering moet elke lidstaat aan de Commissie een nationaal plan voor herstel en veerkracht voorleggen dat niet alleen een krachtige economische opleving moet bevorderen, maar ook de strategische doelstellingen van de EU moet opnemen op het vlak van ecologische en digitale transitie en sociale en territoriale cohesie. In de praktijk moet dit plan hervormingen en openbare investeringen combineren. De energietransitie van de economie moet minstens 37 % van het totale bedrag van het plan vertegenwoordigen, terwijl de digitale transitie minstens 20 % van dat bedrag moet omvatten. Voor België bedraagt het te ontvangen bedrag in de vorm van financiële bijdragen (zonder terugbetaling) iets meer dan 5 miljard euro, waarvan 70 % gemobiliseerd moet worden tussen 2021 en 2022, en de resterende 30 % in 2023.

3.2.1 Nog meer inzetten op STEM en levenslang leren

De COVID-19-crisis heeft een grote impact op de arbeidsmarkt. De werkloosheid is al toegenomen en er wordt verwacht dat deze in de nabije toekomst nog verder zal stijgen. Bovendien dreigt de bestaande mismatch in vaardigheden op de arbeidsmarkt nog groter te worden. De reden hiervoor is dat de kortgeschoolden het hardst getroffen worden door de crisis terwijl de digitale transitie – met sterk toenemende noden op het vlak

van kwalificaties – door de crisis nog kan worden versneld. Zeker wanneer ook rekening wordt gehouden met de vergrijzing, en dus met het dalende aandeel van de bevolking op actieve leeftijd, is het cruciaal dat maatregelen genomen worden om ervoor te zorgen dat zo weinig mogelijk talenten verloren gaan. Immers, het vinden van vaardig personeel werd door bedrijven al voor de crisis aangeduid als een van de belangrijkste problemen waarmee ze geconfronteerd worden (CRB, 2019).

Dit vereist in eerste instantie dat de huidige generatie jongeren voldoende voorbereid wordt op de arbeidsmarkt van morgen:

- Rekening houdend met de sterke vraag naar STEM-profielen op de arbeidsmarkt en de belangrijke productiviteitseffecten van STEM-jobs, is het belangrijk dat verder ingezet wordt op deze richtingen. STEM-vakken moeten daarom voldoende vertegenwoordigd zijn in de eindtermen. Daarnaast is er ook blijvende aandacht nodig voor het aantrekkelijker maken van de keuze voor **STEM-richtingen**, in het bijzonder ook voor meisjes die ondanks de positieve evolutie de laatste jaren nog altijd ondervertegenwoordigd zijn in deze richtingen. Zeker gegeven de digitale transformatie waarmee we geconfronteerd worden, is binnen STEM bijzondere aandacht nodig voor de **ICT-richtingen**. De Digital Economy and Society Index (DESI-scores) tonen dat België ook op dit vlak ondermaats presteert (het aandeel van de ICT-diploma's in het totaal is in België 1,9 % versus 3,6 % in de EU).
- Maar er is meer nodig dan STEM. Om voorbereid te zijn op de toekomst moeten kinderen en jongeren zich niet alleen thuis voelen in de technologische en digitale wereld, maar moeten ze ook leren omgaan met verandering, leren kritisch denken, leren samenwerken en andere soft skills ontwikkelen. Bovendien moet al van jongs af aan een **mindset van levenslang leren** ontwikkeld worden.
- Om de noodzakelijke groene en digitale transitie te kunnen maken is het belangrijk dat **alle leerlingen een minimum aan vaardigheden meekrijgen**. Op dit moment valt nog een te grote groep uit de boot²². Er moet nagedacht worden over welke lesmethoden en bijhorende infrastructuur nodig zijn om deze groep te bereiken. Werkplekleren, waaronder ook alternerend leren, kan in dit kader waardevol zijn (CRB, 2016) en kan ook bijdragen aan een cultuur van levenslang leren. Door een vroege kennismaking met het bedrijfsleven en de arbeidsrealiteit wordt immers al vanaf een jonge leeftijd duidelijk dat leren op de werkvloer een vanzelfsprekendheid is en ook in de ondernemingen die participeren aan dit systeem van alternerend leren wordt de leercultuur versterkt (De Raeve et al. 2019).
- Ten slotte heeft ook het **afstandsonderwijs (in combinatie met contactonderwijs)** heel wat potentieel. Dit geldt zeker in het hoger onderwijs waar de instructiemethode al meer gebruikelijk was, maar ook op andere onderwijsniveaus dient het potentieel van de combinatie van digitaal en schoolonderwijs bekeken te worden. Het kan een doeltreffend middel zijn zowel voor pedagogische differentiatie als in de strijd tegen schooluitval. Een belangrijke voorwaarde hiervoor is wel dat alle randvoorwaarden vervuld zijn, zowel op het vlak van infrastructuur en digitale leermiddelen als op het vlak van vaardigheden bij de leerkrachten. Het zal tevens belangrijk zijn om erover te waken dat afstandsonderwijs de bestaande ongelijkheid in toegang en kwaliteit van leren niet verder verhoogt. Een voorbeeld: maar liefst 1 op 8 van de 15-jarigen heeft geen plek waar hij of zij rustig kan werken aan opdrachten die de leerkracht meegaf. Scholen zullen dus ook op de dagen waarop er gewerkt wordt met afstandsonderwijs 'noodopvang' moeten aanbieden voor deze groep leerlingen (De Witte, 2020).

Naast het toekomstbestendig maken van de initiële opleiding is, zeker in een context van krapte op de arbeidsmarkt en snelle technologische transitie, ook een **versterking van het levenslang leren** cruciaal. Dit moet de transitie van verouderde jobs, van werkloosheid of van inactiviteit naar opkomende beroepen vereenvoudigen.

We zien echter dat de deelname aan permanente vorming relatief laag is in België. Bovendien is er een sterk Mattheüseffect, waarbij hoger opgeleiden meer deelnemen aan permanente vorming dan kortgeschoolden of zij die het onderwijs verlaten zonder diploma. Dit is problematisch aangezien net deze groepen het

²² In België is ongeveer één op de vijf vijftienjarigen een onderpresteerder voor wetenschappelijke geletterdheid (20 %), leesvaardigheid (21,3 %) en wiskundige geletterdheid (19,7 %) (EC, 2019).

kwetsbaarst zijn op de arbeidsmarkt wanneer ze zich niet op tijd bijscholen. Het is belangrijk om een beter zicht te krijgen op de redenen hiervoor, maar volgens cijfers van de Adult Education Survey is een belangrijke verklaring dat kortgeschoolden, samen met de 55-plussers, zelf weinig nood ervaren aan opleiding²³ (Van Langenhove et al., 2020). Werknemers die wel een opleiding volgen, doen dit in belangrijke mate om hun huidige werk beter te doen. Ook werkgevers geven vooral opleiding die gericht is op technische, praktische en jobspecifieke competenties die nodig zijn voor de huidige job (Economisch Adviescomité, 2020). Dit is in tegenstelling tot de snel veranderende omgeving en de belangrijke verschuivingen die de crisis met zich zal meebrengen.

Rekening houdend met bovengenoemde elementen kunnen we stellen dat het stimuleren van levenslang leren een **totaalaanpak** vereist, **met aandacht voor zowel de aanbodzijde als de vraagzijde**. Zo is er nood aan een opleidingsaanbod dat voldoende afgestemd is op de economische ontwikkelingen; er is ook nood aan het uitwerken van opleidingen met het oog op meer intersectorale mobiliteit; het is een uitdaging om alle doelgroepen te laten deelnemen aan permanente vorming, rekening houdend met de specifieke drempels voor de verschillende doelgroepen; en er is specifieke aandacht nodig voor de vormingsnoden van kleinere ondernemingen die gemiddeld minder investeren in vorming. Gegeven het belang van levenslang leren niet alleen voor productiviteitsgroei, maar ook voor de inclusiviteit van de groei, vraagt de NRP dat deze vragen zouden worden bestudeerd in de Hoge Raad voor de Werkgelegenheid.

In het algemeen zal het belangrijk zijn dat alle actoren (werknemers, werkgevers en opleidingsverstrekkers) hun verantwoordelijkheid opnemen. De overheid moet zorgen voor een kader dat investeringen in vorming stimuleert.

3.2.2 Belang van investeringen in de ecologische en digitale transitie, zowel publiek als privaat

Al voor de COVID-19-crisis zorgden een aantal structurele evoluties (in het bijzonder, de dynamiek van de vergrijzing en de gezondheidszorg) voor een bedreiging van de houdbaarheid van de overheidsfinanciën op langere termijn. Deze problemen zijn door de huidige crisis niet verdwenen: de Studiecommissie voor de Vergrijzing berekende dat bij ongewijzigd beleid de sociale uitgaven tussen nu en 2040 zullen toenemen van 24,8 % naar 29,8 % van het bbp. Daarenboven kampt België met een hoge overheidsschuld, die door de COVID-19-crisis nog sterk toeneemt. Zonder een voor de financiële markten geloofwaardig traject voor de overheidsschuld loopt België dan ook het risico op een opwaartse druk op de intrestvoeten op de overheidsobligaties. Indien dit zou gebeuren, zou dit de ruimte om beleid te voeren – waaronder ook de financiering van de sociale zekerheid - aanzienlijk verminderen of zelfs doen verdwijnen. Er is daarom **nood aan een plan om op middellange termijn de publieke financiën structureel in evenwicht te brengen**.

Dit plan mag echter **niet ten koste** gaan **van de overheidsinvesteringen**. België kent immers al jaren een onderinvestering in publieke infrastructuur. De netto-investeringen van de overheid als % bbp zijn sinds 1990 bijna onveranderd gebleven, waardoor de netto-kapitaalvoorraad van de overheid sinds deze periode stabiel is gebleven en als % van het bbp is teruggelopen. België kent ook een laag niveau van publieke investeringen als % van het bbp ten opzichte van zijn Europese burens. Dat geldt voornamelijk voor investeringen in infrastructuur, die potentieel net de grootste positieve impact hebben op de groei (Biatour et al., 2017).

Dit is problematisch aangezien de aanwezigheid van **een kwaliteitsvolle harde én zachte infrastructuur** niet alleen een noodzakelijke voorwaarde is voor het kunnen realiseren van economische activiteit, maar investeringen ook nodig zullen zijn om een antwoord te bieden op de uitdagingen die in de nabije toekomst op ons af komen en onze capaciteit om de welvaart op peil te houden, hypothekeren. Bovendien hebben productieve investeringen in infrastructuur een groot multiplicatoreffect wat een boost kan geven aan de productiviteitsgroei van onze economie en ook de jobcreatie en de financiering van de sociale zekerheid ten goede kan komen.

²³ Conclusie op basis van analyse voor het Vlaams Gewest.

Voor de groep die wel graag (nog meer) opleiding had gevolgd, blijkt volgens deze enquête ‘tijd’ de belangrijkste drempel voor deelname. De groepen waarbij dit het sterkst naar voren komt, zijn volwassenen tussen de 25 en 44 jaar, hogeschoolden en beroepsactieven. De combinatie van een opleiding met een gezin en/of werk (zoeken), loopt daar dus vaak moeilijk (Van Langenhove en Vansteenkiste, 2020).

We moeten dus investeren. Naast directe financiering dienen ook alternatieve financieringsbronnen zoals publiek-private samenwerkingen (PPS) bekeken te worden. Maar er dient ook bekeken te worden hoe kan gebruik gemaakt worden van de nieuwe steunmogelijkheden die geboden worden op Europees niveau (cf. supra).

Bij het kiezen van de investeringen is het belangrijk om te focussen op die domeinen waarvoor we een duidelijke return kunnen verwachten op het vlak van productiviteit en die zich inschrijven in een lange termijn digitale en groene transitie. Deze transities vereisen heel wat investeringen, zowel publiek als privaat. Wat de laatste categorie betreft, is een belangrijke richtinggevende rol voor de overheid weggelegd: de overheid moet een stabiel en duidelijk regelgevend kader uitwerken dat de keuzes van de particuliere actoren stuurt in de richting van de Green Deal en digitale transitie.

Zonder exhaustief te zijn, is er nood aan bijkomende investeringen op het vlak van **energie-efficiëntie** (zowel investeringen in de productie van hernieuwbare energie als in het efficiënter gebruik van energie of het gebruik van duurzame energie), **duurzaam transport** (met bijzondere aandacht voor moderne, geconnecteerde en regio-overschrijdende systemen van vervoersmodi en de missing links die er nu zijn), **investeringen die ons voor de toekomst wapenen tegen klimaatrisico's (bv. waterschaarste en overstromingen)** en **investeringen in digitale infrastructuur**. Dit laatste betreft niet enkel investeringen in snelle en betrouwbare 5G-netwerken en netwerken met zeer hoge capaciteit (zoals FTTH-netwerken), maar bv. ook investeringen in een moderne, digitale infrastructuur voor scholen en opleidingscentra.

Ten slotte zal ook innovatie cruciaal zijn om de groene en digitale transitie te maken. Het is daarom belangrijk om de **investeringen in O&O op peil te houden**, maar tegelijk is het nodig dat **de efficiëntie van de publieke middelen voor O&O** (in ruime zin, t.t.z. publiek uitgevoerde O&O²⁴, steun voor private O&O, publieke aanbestedingen) **verhoogd wordt**. Dit kan onder meer door deze middelen meer toekomstgericht in te zetten en te richten op het genereren van kennis en oplossingen die nodig zijn voor de digitale en groene transformatie - zonder voor te schrijven hoe dit moet gebeuren en rekening houdend met de sterktes van ons land/Europa. Een efficiënt O&O- en innovatiebeleid vereist ook meer coördinatie op het vlak van beleidsinstrumenten. Een voorbeeld: bij gebrek aan onderzoekspersoneel leiden loonsubsidies enkel tot een stijging van de lonen van onderzoekers en niet tot extra onderzoek.

In het algemeen is er op alle overheidsniveaus nog ruimte om **de efficiëntie van de overheidsuitgaven te verbeteren**. **Spending reviews en beleidsevaluaties** die de efficiëntie van de **bestaande uitgaven** bekijken in functie van de maatschappelijke doelstellingen kunnen middelen vrijmaken voor dringende noodzakelijke investeringen of, bij gelijkblijvende middelen de output van de overheid verbeteren. Een voorbeeld is het onderwijs: een vergelijking van de uitgaven in België met die van andere landen met hoge uitgaven voor onderwijs lijkt er op te wijzen dat de onderwijsresultaten in België beter zouden moeten kunnen²⁵ (EC, 2020b).

Naast het stimuleren van binnenlandse investeringen blijft **ook het aantrekken van buitenlandse investeringen belangrijk**. Zoals reeds vermeld hebben MNO's immers niet enkel directe effecten op de lokale economie, maar kunnen ze indirect ook zorgen voor een betere toegang tot buitenlandse inputs en goederen en diensten en een belangrijke rol spelen in het verspreiden van kennis en innovaties. Gegeven de verwachte daling van de wereldwijde BDI (punt 2.2) is een **aantrekkelijke bedrijfsomgeving (inclusief een kwaliteitsvolle infrastructuur)** des te belangrijker om buitenlandse investeerders te kunnen aantrekken.

Omgekeerd is het ook belangrijk dat binnenlandse bedrijven kunnen investeren in het buitenland. Dit kan de efficiëntie van de productie verhogen en/of de toegang tot nieuwe markten vergemakkelijken, met op die manier positieve gevolgen voor de binnenlandse productie en werkgelegenheid.

²⁴ Zoals ook opgemerkt door de EC is in België de O&O uitgevoerd door de publieke sector opvallend laag. Dit heeft te maken met de vormgeving van ons O&O-landschap. In België wordt het publiek onderzoek voornamelijk uitgevoerd door de sector van het hoger onderwijs. De zwakke prestatie van België in termen van door de openbare sector gerealiseerde O&O wordt dan ook gedeeltelijk gecorrigeerd wanneer het hoger onderwijs meegeteld wordt.

²⁵ Zo is bv. het aandeel 15-jarigen dat zowel voor wetenschappelijke geletterdheid, leesvaardigheid als wiskundige geletterdheid niet de minimumnorm haalt hoger dan gemiddeld in de EU (12,5 % versus 11 %). Het aantal zittenblijvers is bij de hoogste percentages in de EU. En de kloof in onderwijsresultaten als gevolg van sociaaleconomische en migratieachtergrond blijft heel hoog. (EC, 2020b) In het hoger onderwijs zien we hoge deelnamegraden, maar het aandeel studenten dat zijn/haar bachelordiploma haalt binnen de normale tijd zijn lager dan gemiddeld (OESO, 2019).

3.2.3 Verder inzetten op digitalisering

Dankzij de digitalisering werden de negatieve effecten van de COVID-19-crisis voor een stuk gemilderd; zonder digitale oplossingen was de economische en maatschappelijke schade nog een stuk hoger geweest. De crisis heeft bovendien een extra stimulans gegeven aan het digitaliseringsproces. Dit is positief. Het gebruik van digitale technologieën is een sterke drijfveer van productiviteitsgroei. Een verdere digitalisering kan ook bijdragen aan oplossingen voor een aantal complexe uitdagingen waarmee de maatschappij geconfronteerd wordt (denk aan uitdagingen op het vlak van zorg, het behalen van de doelstelling van klimaatneutraliteit tegen 2050, de transitie naar hernieuwbare energieproductie...). Het is daarom belangrijk om gebruik te maken van dit momentum om de **digitale transitie verder te ondersteunen** en te **versnellen** door alle economische actoren aan te moedigen om verder te investeren in het gebruik van digitale technologieën. De Europese Raad heeft zich hier alvast toe verbonden door een deel van de financiële steun voor het herstel van de lidstaten te koppelen aan de versnelling van de digitale transitie (20 % van het totale bedrag van het nationaal voor herstel en veerkracht moet hierop gericht zijn).

Een belangrijk aandachtspunt voor het beleid is dat het aanmoedigen van investeringen in digitale technologieën niet voldoende is. Bedrijven/organisaties moeten **ook de interne capaciteit hebben om deze nieuwe technologieën te exploiteren** (zie bv. Bresnahan et al., 2002; Bloom et al., 2012). Zo moeten de werknemers over de **juiste skills** beschikken om deze nieuwe technologieën te gebruiken en te incorporeren in het productieproces. Het betreft niet enkel ICT-professionals, maar ook de andere werknemers moeten over voldoende ICT-vaardigheden beschikken. De behoefte aan meer digitaal geschoolde arbeidskrachten blijft ook in België een probleem (EC, 2020c). Onderwijs en vorming zullen in dit kader belangrijk zijn (punt 3.2.1).

Naast ICT-skills zijn ook de juiste management skills nodig om de **organisatorische veranderingen** te kunnen initiëren die nodig zijn om de nieuwe technologieën te incorporeren in de werking van het bedrijf (Anderton et al., 2020). Zoals eerder al aangegeven vraagt de digitale economie immers een ander soort arbeidsorganisatie, onder andere gekenmerkt door kortere beslissingslijnen, empowerment van werknemers en leidinggevend, een versterkte autonomie en virtueel teamwerk (zie ook Economisch adviescomité, 2020). Interessant in dit kader is dat **in Noord-Europa verschillende landen reeds jarenlang nationale programma's hebben om de arbeidsorganisatie te moderniseren** (Benhamou et al., 2020).

Ook een **snelle, veilige en betrouwbare breedbandinfrastructuur** is noodzakelijk (ook punt 3.2.2). Heel wat nieuwe technologische ontwikkelingen (mobiliteit, gezondheidszorg, industriële toepassingen, ...) zijn immers daarvan afhankelijk. België scoort goed op netwerken met zeer hoge capaciteit²⁶, maar daartegenover staat dat België achterloopt wat betreft de uitrol van zeer hogesnelheidsnetwerken (waaronder fiber to the home) en ook de uitrol van 5G verloopt problematisch (EC, 2020c). Het is belangrijk dat snel gunstige omstandigheden worden gecreëerd die de uitrol van dergelijke investeringen toelaten en aanmoedigen. Ook de prijs van telecommunicatiediensten is een aandachtspunt in België (EC, 2020c).

In het algemeen is er nood aan een **digitale cultuur**. De digitale transformatie vereist een *mindset* die doordrongen is van het belang en het potentieel van (nieuwe) digitale technologieën. **Bedrijven (ook kmo's)** moeten zich nog meer **bewust worden** van de nieuwe ontwikkelingen en de mogelijkheden hiervan (bv. op het vlak van AI), en dit ook vertalen in projecten. Maar er moet ook verder ingezet worden op **e-government**. Digitale technologieën hebben immers niet alleen potentieel voor het verbeteren van de prestaties en efficiëntie van de publieke sector (cf. infra) maar de overheid heeft ook een belangrijke voorbeeldfunctie via digitale innovaties op vlak van publieke administratie, onderwijs en gezondheidszorg (cf. infra).

Verder moet ook gezorgd worden dat regelgeving de digitalisering niet afremt. Dit geldt niet enkel voor nieuwe regelgeving, maar er moet ook bekeken worden of bestaande kaders voor **regulering nog voldoende aansluiten bij de digitale economie** en of ze het experimenteren met nieuwe ideeën, technologieën en business modellen niet verhinderen (El-Dardiry, 2019). Het is hierbij wel belangrijk om ook **voldoende aandacht te hebben voor de potentieel negatieve effecten van digitale technologieën**. Zo zijn er belangrijke uitdagingen op het vlak van veiligheid (bv. kwetsbaarheid voor aanvallen door cybercriminelen, spionage, beïnvloeding...) en privacy. Ook op de arbeidsmarkt zijn er uitdagingen die moeten beheerd worden. Door de digitalisering zullen niet alleen heel wat nieuwe jobs gecreëerd worden, maar daarnaast zullen ook heel wat jobs grondig veranderen en in bepaalde gevallen zelfs verdwijnen. Bovendien dient er ook over gewaakt te

²⁶ Dit werd bereikt door de upgrade naar DOCSIS 3.1.

worden dat in de nieuwe jobs de werknemersrechten voldoende gewaarborgd worden. Al deze uitdagingen moeten proactief aangepakt worden en vereisen een discussie met alle stakeholders (zowel nationaal als internationaal). Zonder publiek vertrouwen zal er immers ook geen innovatie zijn.

Twee toepassingen die door de COVID-19-crisis een belangrijke boost kregen en die verder moeten gestimuleerd worden:

- **E-commerce.** Dit is geen nieuw fenomeen, maar er wordt verwacht dat de huidige crisis de digitalisering van de waardeketen zal versnellen. Indien bedrijven, ongeacht de sector waarin ze opereren, op dit vlak geen actie ondernemen, betekent dit dat er toegevoegde waarde zal weglekken naar het buitenland en opportuniteiten voor het realiseren van schaalvoordelen zullen gemist worden. B2B online handel mag zeker niet vergeten worden, maar er is daarnaast een bijzondere aandacht nodig voor de B2C online handel waarvoor België al voor de crisis minder goed scoorde. Het is belangrijk dat Belgische ondernemingen vaste voet aan de grond krijgen op deze sterk groeiende markt en dat de barrières hiervoor weggewerkt worden.

- **Telewerk.** Ook telewerk maakte een sterke opgang tijdens de crisis. Zoals aangegeven in punt 2.2 heeft een bredere toepassing van telewerk in de toekomst zeker potentieel om de productiviteit te verhogen en daarnaast een aantal andere indicatoren te verbeteren, denk aan het welzijn van de werknemers, CO₂-emissies... Maar er zijn ook risico's, onder meer op het vlak van kennisuitwisseling, innovatie en tevredenheid van de werknemer. Er zal dan ook enkel een positieve invloed zijn van telewerk op productiviteit als voldaan is aan een aantal voorwaarden, zoals **een gepaste werkomgeving thuis** en een **aangepaste arbeidsorganisatie**. In het bewaken van deze randvoorwaarden hebben **niet alleen de beleidsmakers maar ook de sociale partners een belangrijke rol** te spelen. Kaderafspraken rond telewerk als onderdeel van collectieve overeenkomsten kunnen het gebruik van telewerk faciliteren (OESO, 2020e).

3.2.4 Belang van voldoende ondernemingsdynamiek

Zoals hierboven al aangegeven is ook voldoende ondernemingsdynamiek een belangrijke determinant van productiviteitsgroei. Het komt erop aan het aantal nieuwe ondernemingen te verhogen en tevens de latere ontwikkeling van deze ondernemingen te bevorderen. Daarnaast moeten de structureel minder goed presterende ondernemingen ook vlot de markt kunnen verlaten. Dit laatste laat een herallocatie van productiefactoren toe naar meer productieve activiteiten.

Het is daarom belangrijk dat de barrières voor de uittreding van niet levensvatbare bedrijven zoveel mogelijk worden weggewerkt en dat de vrijgekomen productiefactoren vlot kunnen worden geheralloceerd naar productieve activiteiten. De hervorming van de faillissementswetgeving in 2018 is in dit kader positief, maar de OESO (2020g) wijst erop dat er geen speciale procedures zijn voor kmo's die over onvoldoende middelen kunnen beschikken om complexe insolventieprocedures af te handelen. Andere barrières voor uittreding situeren zich op het niveau van de banken die vaak te laat hun verlies willen erkennen. Het obstakel kan zich ook op politiek niveau situeren: de verleiding bestaat om in periodes van toenemende werkloosheid ook structureel niet levensvatbare bedrijven te blijven ondersteunen. Dit moet zoveel mogelijk vermeden worden. Immers, dergelijk beleid staat gelijk aan een impliciete belasting op gezonde bedrijven (Anderton et al., 2020) en heeft niet alleen negatieve effecten op de productiviteitsgroei (Adalet McGowan et al., 2018; Andrews and Petroulakis, 2019), maar ook op toekomstige werkgelegenheid.

Naast het wegwerken van de rigiditeiten voor uittreding van niet levensvatbare bedrijven is het belangrijk om te zorgen voor gunstige voorwaarden en prikkels voor start-ups en innovatieve ondernemingen en om ervoor te zorgen dat deze voldoende kunnen opschalen.

Een belangrijk element hiervoor is het verder inzetten op het verminderen van de administratieve lasten en meer algemeen, het verbeteren van de kwaliteit van de regelgeving.

- In eerste instantie gaat het om de administratieve lasten om een onderneming te kunnen oprichten. Ondanks recente hervormingen, zorgen een complex vergunnings- en licentiesysteem nog altijd voor administratieve lasten voor start-ups (OESO, 2020g). Bovendien weegt een sterke regulering voor verschillende professionele diensten, zoals advocaten, architecten en vastgoedagenten, op de

productiviteit, niet alleen in deze diensten zelf, maar ook in de andere sectoren van de economie die deze diensten verbruiken (OESO, 2020g).

- De kwaliteit van het regelgevend kader heeft ook een belangrijke impact op start-ups. De vaste kosten van regelgeving wegen immers zwaarder door voor kleinere ondernemingen en versterken op die manier de positie van gevestigde bedrijven ten nadele van potentiële nieuwkomers. In bepaalde gevallen kan regelgeving ook nieuwe initiatieven en experimenten verhinderen doordat ze niet aangepast is aan nieuwe maatschappelijke en technologische ontwikkelingen. Een passend regelgevend kader is natuurlijk noodzakelijk om te voldoen aan vereisten zoals de bescherming van consumenten of werkenden, de correctie van marktimperfecties, of andere doelstellingen zoals milieubescherming of het respect voor het privéleven, maar er is een goed evenwicht vereist. Onnodig strikte belemmeringen remmen immers de opkomst van nieuwe, veelbelovende activiteiten af. Meer aandacht voor betere regelgeving zoals bepleit in het advies van de CRB en de gemeenschappelijke verklaring van de federale en regionale sociale partners is daarom cruciaal²⁷.
- Het is tevens belangrijk om de digitale publieke dienstverlening gecoördineerd verder uit te bouwen. Dit kan bijdragen tot een betere dienstverlening, snellere procedures en minder administratieve lasten. Digitaalvriendelijke regelgeving en vervolgens een consequente toepassing van deze regelgeving moeten state-of-the-art toepassingen mogelijk maken ('only-once', 'no wrong door', 'digital first', automatische rechtentoekenning, AI, blockchain, ...). Ook de uitdagingen in verband met de digitalisering van het gerechtelijk apparaat moeten worden aangepakt.

Naast het beperken van administratieve lasten moet de overheid ook de **juiste prikkels** geven voor de opstart van ondernemingen.

- Voor jonge, innovatieve ondernemingen is onzekerheid over de vraag een grotere barrière dan voor andere ondernemingen (Veugelers et al., 2020). Een relatief hoog aandeel groeiondernemingen in België geeft aan dat het vinden van klanten een belangrijk probleem is (CRB, 2019). Binnen de grenzen die de Europese regelgeving op dit gebied oplegt, kan de overheid hier een belangrijke rol spelen door middel van publieke aanbestedingen. Dit betreft niet enkel de nationale overheden, maar ook de Europese. Gegeven de schaal die nodig is om sommige activiteiten te kunnen uitbouwen, is de huidige fragmentatie van de Europese publieke aanbestedingen immers een belangrijke hindernis voor een slagkrachtig beleid op dit vlak (cf. Veugelers et al., 2012).
- Via O&O-steun wil de overheid prikkels geven voor innovatie. Echter, niet alle steunvormen zijn even geschikt voor jonge onderneming. Zo maken O&O-actieve jonge ondernemingen vaak niet genoeg winst om gebruik te kunnen maken van voordelen die verleend worden via de vennootschapsbelasting, terwijl dergelijke voordelen in België een aanzienlijke budgettaire kost vertegenwoordigen. De huidige vormen van overheidssteun zouden dan ook aangepast kunnen worden om jonge ondernemingen beter te bereiken.

De beschikbaarheid van de **gepaste financiering** en het gebruik ervan is belangrijk zowel voor de opstart als de doorgroei van innovatieve ondernemingen. Een belangrijke financieringsbron hiervoor is risicokapitaal (venture capital). Te veel schuldfinanciering kan immers een risicovolle strategie zijn voor groeiondernemingen aangezien de toekomstige kasstromen ongekend en onzeker zijn en sterk kunnen variëren doorheen de tijd terwijl de rentebetalingen en de schuldaflissing een vast schema volgen en dus periodiek dienen te gebeuren. Daarnaast beschikken traditionele intermediairen, zoals banken, vaak niet over de kennis om risicovolle projecten en innovatieve ideeën gebaseerd op complexe technologieën te evalueren, en hebben jonge bedrijven vaak te weinig interne middelen en reputatie om hun kwaliteit te 'signaleren' aan investeerders.

Het gebruik van risicokapitaal is laag in België en kan door de crisis nog dalen²⁸. De beperkte financieringsmix kan de kwetsbaarheid van ondernemingen verhogen. Een diversificatie in de bronnen van externe financiering

²⁷ Concreet wordt in deze adviezen gepleit voor een engagement voor betere regelgeving op een hoog politiek niveau; meer openheid in het regelgevingsproces; ex ante en ex post evaluatie van regelgeving; innovatievriendelijke en toekomstbestendige regelgeving; coherentie en samenwerking tussen de bestuursniveaus; de belangrijke rol van de advies- en representatieve overlegorganen en het belang van de Raad van State in het bewaken van de juridisch-technische kwaliteit van de regelgeving.

²⁸ Historische data over venture capital-activiteit in de VS over de periode 1976-2017 tonen dat het geaggregeerde volume van de deals, het geïnvesteerde kapitaal en de grootte van de deal allemaal substantieel verminderen tijdens een recessie

wordt immers gezien als een sleutelement voor weerbaarheid tegen negatieve financiële en reële economische schokken (Bankowska et al., 2020).

De bijzonder lage rentevoeten die sinds enkele jaren worden waargenomen, maakten schuldfinanciering nog aantrekkelijker. Er spelen evenwel ook nog andere factoren. Zo is er een gebrek aan ambitieus risicovol ondernemerschap in België, waardoor er weinig vraag is naar risicokapitaal. Bovendien verkiest een meerderheid van de hoge groeiondernemingen om zich enkel via interne middelen te financieren. Dit zou voor een deel ook samenhangen met een gebrek aan kennis en competenties binnen groeiondernemingen over niet-bancaire financiering. Maar ook het ecosysteem rond risicokapitaalverschaffing is te versnipperd, te kleinschalig en onvoldoende internationaal (CRB, 2019).

Ten slotte moet België ook verder inzetten op het stimuleren van een **ondernemerscultuur**. Eerdere GEM-studies gaven aan dat België hierop relatief zwak scoort. Het is daarom belangrijk om te blijven werken aan een positieve beeldvorming rond ondernemerschap en 'ondernemend gedrag' vanaf een jonge leeftijd nog meer te integreren in het onderwijs.

(Howell et al., 2020). Vooral investeringen gespecialiseerd in het vroege stadium reageren significant sterk op de business cycle, veel meer dan investeringen in een later stadium.

Activiteitenverslag

De Raad

Oprichting van de Raad

Naar aanleiding van het rapport [De voltooiing van Europa's Economische en Monetaire Unie](#), dat werd samengesteld door de "vijf voorzitters" (22 juni 2015), keurde de Raad van de Europese Unie op 20 september 2016 een [aanbeveling](#) goed waarin hij de lidstaten aanmoedigt een Nationale Raad voor de Productiviteit op te richten. De oprichting van zo een raad beantwoordt aan het voornemen om het concurrentievermogen blijvend te versterken zodat de economieën veerkrachtiger worden en zich daardoor sneller kunnen herstellen van economische schokken. De rol van de raden voor de productiviteit bestaat erin het concurrentievermogen in de ruime zin te analyseren, de basiskennis te verrijken en het nationale debat te voeden, om zo het eigenaarschap van de beleidsmaatregelen en hervormingen te versterken.

In België werd de Nationale Raad voor de Productiviteit officieel geïnstalleerd op 14 mei 2019, overeenkomstig de [Wet van 25 november 2018 houdende de oprichting van de Nationale Raad voor de Productiviteit](#) (verschenen in het Staatsblad van 7 december 2018), die de Europese aanbeveling omzet.

Opdracht van de Raad

De Nationale Raad voor de Productiviteit wordt belast met de opdracht om:

- diagnoses op te stellen en analyses uit te voeren van de ontwikkelingen van de productiviteit en het concurrentievermogen in België,
- analyses uit te voeren van de beleidsuitdagingen op het gebied van productiviteit en concurrentievermogen,
- de gevolgen van beleidsopties in de genoemde domeinen te evalueren.

Bij het uitvoeren van deze opdrachten zal de Nationale Raad voor de Productiviteit contacten onderhouden met de Raden voor de Productiviteit van andere Europese lidstaten, en kan hij tijdig openbare mededelingen doen, passende toegang tot informatie krijgen bij overheidsdiensten en belanghebbenden raadplegen.

De Nationale Raad voor de Productiviteit voert zijn opdrachten uit in het kader van het Europese Semester, meer bepaald door de Europese Commissie bij te staan bij het verzamelen van gegevens, en bij het bijstaan van de regeringen bij de redactie van het Nationale hervormingsplan.

Publiceert de Raad een jaarlijks activiteitenverslag.

Samenstelling van de Raad

De Nationale Raad voor de Productiviteit wordt geleid door een Bureau bestaande uit:

- een voorzitter, benoemd op voorstel van de Centrale Raad voor het Bedrijfsleven (CRB), en
- twee vice-voorzitters, waarvan een benoemd door de Nationale Bank van België (NBB) en een door het Federaal Planbureau (FPB).

Het Bureau bepaalt de agenda van de vergaderingen en de keuze van de thema's die door Raad bestudeerd zullen worden.

De Nationale Raad voor de Productiviteit bestaat uit 12 leden, waarvan zes op federaal niveau en zes op gewestelijk niveau:

- Siska Vandecandelaere (CRB)
- Luc Denayer (CRB)
- Catherine Fuss (NBB)
- Tim Hermans (NBB)

- Chantal Kegels (FPB)
- Joost Verlinden (FPB)
- Caroline Ven (Vlaams Gewest)
- Joep Konings (Vlaams Gewest)
- Marcus Dejardin (Waals Gewest)
- Bernard Jurion (Waals Gewest)
- Astrid Romain (Brussels Hoofdstedelijk Gewest)
- Luc Hens (Brussels Hoofdstedelijk Gewest) tot 25 juni 2020.

De FOD Economie staat in voor het secretariaat van de Raad.

De leden van de Raad en van het secretariaat worden benoemd door de Koning.

Activiteiten 2020

Vergaderingen van de Raad

De Nationale Raad voor de Productiviteit vergaderde acht keer in 2020, met name op:

- 23 januari: Bespreking van de voorbereidende nota van het jaarverslag 2020 ;
- 14 mei 2020 (videoconferentie): Discussie over de inhoud van het volgende verslag, rekening houdende met de COVID-19-pandemie ;
- 2 juni 2020 (videoconferentie): Bespreking van de structuur van het jaarverslag 2020 ;
- 18 juni 2020 (videoconferentie): Bespreking van de inhoud voor het jaarverslag 2020 ;
- 17 juli 2020 (videoconferentie): Bespreking van de teksten voor het jaarverslag 2020 ;
- 27 augustus 2020 (videoconferentie): Bespreking van de teksten voor het jaarverslag 2020 ;
- 25 september 2020 (videoconferentie): Bespreking van de teksten voor het jaarverslag 2020 ;
- 21 oktober 2020 (videoconferentie): Afwerking van het jaarverslag 2020.

Externe activiteiten

Naast de vergaderingen van de Nationale Raad voor de Productiviteit werden een aantal activiteiten georganiseerd door externe organisaties, waaraan leden van de raad deelnamen, meer bepaald :

- 16 april 2020: National productivity boards conference call – The impact of COVID-19 on productivity (deelname van Catherine Fuss, Chantal Kegels en Siska Vandecandelaere) ;
- 4 juni 2020: National productivity boards conference call – Follow-up discussion on the impact of COVID-19 (deelname van Catherine Fuss, Chantal Kegels en Siska Vandecandelaere) ;
- 19 juni 2020: National productivity boards conference call – Follow-up discussion on the impact of COVID-19 (deelname van Chantal Kegels, Catherine Fuss en Siska Vandecandelaere) ;
- 30 september 2020: Deelname van vice-voorzitter Chantal Kegels aan de OESO-expertengroep teneinde de Productivity Board van Slowakije te adviseren in het kader van de technische assistentie voor structurele hervormingen, voorgesteld door de Europese Commissie ;
- 20 oktober 2020: Conference call van de Royal Society of Political Economy of Belgium - Concurrentievermogen en concurrentie in België (deelname van Luc Denayer en Catherine Fuss) ;
- 6 november 2020 : Vergadering van de nationale productiviteitsraden op Europees niveau (deelname Chantal Kegels) ;
- 9 december: Jaarlijkse vergadering EPC en Europese NRP ;
- december 2020: Voorstelling van het jaarverslag aan de sociale partners (Brussel).

Bronnen

AbiYounes, G., C. Ayoubi, O. Ballester, G. Cristelli, M. van den Heuvel, L. Zhou, G. Pellegrino, G. de Rassenfossé, D. Foray, P. Gaule en E. Webster, “COVID-19: Insights from Innovation Economists”, *Science and Public Policy*, 2020, 1-13.

Adalet McGowan, M., Andrews, D. and Millot, V. (2018), “The walking dead? Zombie firms and productivity performance in OESO countries”, *Economic Policy*, CEPR; CES; MSH, Vol. 33, No 96, pp. 685-736.

Alfaro, L. and M. Chen (2012), “Surviving the Global Financial Crisis: Foreign Ownership and Establishment Performance,” *American Economic Journal: Economic Policy*, 4(3): 30-55.

Anderton, R., V. Jarvis, V. Labhard, J. Morgan, F. Petroulakis, L. Vivian (2020), *Virtually everywhere? Digitalisation and the euro area and EU economies*, Occasional Paper Series, No. 244, June 2020, 137 blz.

Andrews, D. and Petroulakis, F. (2019), *Breaking the shackles: Zombie firms, weak banks and depressed restructuring in Europe*, Working Paper Series, No. 2240, European Central Bank.

Arulampalam, W., P. Gregg and M. Gregory (2001), “Unemployment Scarring”, *The Economic Journal* 111(475): 577-584.

Baldwin, R. en E. Tomiura (2020), “Thinking ahead the trade impact of COVID-19”, in Baldwin en di Mauro (eds), *Economics in the Time of COVID-19*, VoxEU eBook, CEPR Press.

Bańkowska, K, A. Ferrando en J.A. Garcia (2020), “The COVID-19 pandemic and access to finance for small and medium-sized enterprises: evidence from survey data”, *ECB Economic Bulletin*, Issue 4/2020.

Bartelsman, E.J. en M. Doms (2000), “Understanding productivity: Lessons from longitudinal microdata”, *Journal of Economic Literature* 38(3): 569-94.

Bear, B. (2020), *Why we need antitrust enforcement during the COVID-19 pandemic*, Techtank, 22 april 2020.

Benhamou, S. en E. Lorenz (2020), *Les organisations du travail apprenantes : enjeux et défis pour la France*, France Stratégie, Document de Travail, avril 2020, 111 blz.

Biatour, B., C. Kegels, J. van der Linden en D. Verwerft (2017), *Public investment in Belgium – Current state and economic Impact*, Federaal Planbureau, Working Paper 1-17.

Bijnsens, G. en J. Konings (2018), “Declining business dynamism in Belgium”, *Small Bus Econ* 54, 1201-1239(2020).

Bloom, N., Sadun, R. and Van Reenen, J. (2012), “Americans do IT better: US multinationals and the productivity miracle”, *American Economic Review*, Vol. 102, No 1, pp. 167-201.

Borga, M., P. Ibarlucea Flores and M. Sztajerowska (2020), *Drivers of divestment decisions of multinational enterprises - A cross-country firm-level perspective*, OESO Working Papers on International Investment, No. 2019/03, OESO Publishing, Paris, <https://doi.org/10.1787/5a376df4-en>.

Bresnahan, T.F., E. Brynjolfsson en L.M. Hitt (2002), “Information technology, workplace organisation and the demand for skilled labor: Firm-level evidence”, *Quarterly Journal of Economics* 117 (1), 339-376.

Burgess, S and H Sievertson (2020), *Schools, Skills and Learning: the impact of COVID-19 on education*, VoxEU.org, 1 april 2020.

Calvino, F. and Criscuolo, C. (2019), *Business dynamics and digitalisation*, OESO Science, Technology and Industry Policy Papers, No. 62, OESO Publishing, Paris.

Calvino, F. C. Criscuolo en R. Verlhac (2020), Start-ups in the time of COVID-19: facing the challenges, seizing the opportunities, VoxEU.org, 13 mei 2020.

Carlsson, M., G.B. Dahl, B. Ockert en DO Rooth (2015), "The effect of schooling on cognitive skills", Review of Economics and Statistics, Vol. 97, issue 3, blz. 533-547.

COMPNET (2020), Firm Productivity Report, May 2020, 66 blz.

CRB (2016), Alternierend leren, Conclusies Symposium Alternierend Leren, CRB 2016-2250.

CRB (2019), Financiering voor doorgroei van ondernemingen in België: resultaten enquête en focusgroepen, Documentatienota, CRB 2019-0839.

CRB (2020), Naar regelgeving die beleidsdoelstellingen realiseert tegen minimale kosten, Advies, CRB 2020-0100.

CRB, NAR, Brupartners, CESE Wallonie, SERV en WSR (2020), Sociale partners pleiten voor betere regelgeving, Gemeenschappelijke verklaring, CRB 2020-0101.

Crespi, G., C. Criscuolo en J. Haskel. (2006), Information Technology, Organisational Change and Productivity Growth: Evidence from UK Firms, Working papers 558, Queen Mary University of London, School of Economics and Finance.

Criscuolo, Ch., P.N. Gal en C. Menon (2014), The dynamics of employment growth: new evidence from 18 countries, OESO Science, Technology and Industry Policy Papers, No. 14, OESO Publishing, Paris.

Criscuolo, Ch., G. Nicoletti, P. Gal, T. Leidecker (2020), Productivity gains from teleworking in the post COVID-19 era: how can public policies make it happen?, OESO DSTI/CIIE(2020)15, 22 blz.

De Jonghe, O., K. Mulier en J. Samarin, Bank specialization and zombie lending: evidence from Belgium, unpublished manuscript.

De Mulder, J. en H. Godefroid (2018), "De vertraging van de productiviteit: bevindingen en poging tot verklaring", Economisch tijdschrift Nationale Bank van België, December 2018, blz. 53-70.

De Raeve, J. en S. Teughels (2019), Levenslang leren. Samen beter presteren., VOKA paper september 2019, 24 blz.

De Witte, K. (2020), Afstandsonderwijs als heilige graal, Itinera opinie 27 juli 2020, <https://www.itinerainstitute.org/nl/artikel/online-onderwijs/>

De Witte, K. en J.E. Maldonado (2020), De effecten van de COVID-19 crisis en het sluiten van scholen op leerlingprestaties en onderwijsongelijkheid, Leuvense Economische Standpunten, 2020/181.

Dellas, Harris & Sakellaris, Plutarchos. (2003). "On the Cyclicity of Schooling: Theory and Evidence", Oxford Economic Papers. 55. 148-172. 10.1093/oep/55.1.148.

Dhont, T. en F. Heylen (2009), "Employment and growth in Europe and the US: the role of fiscal policy composition", Oxford Economic Papers, 61(3), 538-565.

Dhyne, E., J. Konings, J. Van den Bosch en S. Vanormelingen (2020), "The return on information technology: who benefits the most?", Information Systems Research, 2020.

Dumont, M. en C. Kegels (2016), Young Firms and Industry Dynamics in Belgium, Federaal Planbureau, Working Paper 6-16, 64 blz.

Dumont, M. (2020), De impact van COVID-19 op de oprichting van nieuwe ondernemingen in België, Federaal Planbureau, artikel nr. 4, september 2020.

Duyck, W. (2020), Digitaal onderwijs zal op 1980 moeten lijken, Opiniëartikel in de Tijd van 28/8/2020 <https://www.tijd.be/dossiers/corona-rasa/digitaal-onderwijs-zal-op-1980-moeten-lijken/10247751.html>

EC (2020a), Science, research and innovation performance of the EU2020 – A fair, green and digital Europe, European Science Research and Innovation Performance Report, 770 blz.

EC (2020b), Landverslag België 2020 bij Mededeling van de Commissie aan het Europees parlement, de Europese Raad, de Raad, de Europese Centrale Bank en de Eurogroep, Werkdocument van de diensten van de Commissie, SWD(2020) 500 final, 114 blz.

EC (2020c), Index van de digitale economie en maatschappij (DESI) 2020 België, 14 blz.

EC (2020d), Digital Economy and Society Index (DESI) 2020: Integration of Digital Technology, 16 blz.

Economisch adviescomité (2020), Vlaanderen: welvarender, weerbaarder en wervender, Rapport van het Economisch Relancecomité, 59 blz.

EIB (2017), EIB Group Survey on Investment and Investment Finance Country Overview: Belgium, 17 blz.

El-Dardiry, R. en B. Overvest (2019), Position paper digitalisering, Centraal Planbureau Position Paper, november 2019, 21 blz.

Erken, H., E. de Groot, R. Hayat en Ph. Marey (2020), Looking beyond the COVID-19 crisis, Rabobank 30 april 2020, 15 blz.

Everaert, G., F. Heylen en R. Schoonackers (2015), "Fiscal policy and TFP in the OESO: measuring direct and indirect effects", *Empirical Economics*, 49(2), 605–640.

Falk, M. en E. Hagsten (2015), E-Commerce Trends and Impacts Across Europe, UNCTAD Discussion Paper No. 2020, March 2015.

Foster, L., J. Haltiwanger en C.J. Krizan (2001), "Aggregate productivity growth: Lessons from microeconomic evidence", in C. Hulten, E. Dean en M. Harper (eds.), *New Developments in Productivity Analysis*, NBER Book Series Studies in Income and Wealth, Chicago: University of Chicago Press, p. 303-72.

Howell, S., J. Lerner, R. Nanda en R. Townsend (2020), Financial Distancing: How Venture Capital Follows the Economy Down and Curtails Innovation, No 20-115, Harvard Business School Working Papers.

Karimov, S. en J. Konings (2020), How lockdown causes a missing generation of start-ups and jobs, VIVES Briefing 2020/5.

Laveren, E. (2016), Financiering van groeiondernemingen in België: een overzicht van de geschikte financieringsbronnen en beleidsaanbevelingen, onderzoeksrapport i.o.v. de CRB.

Lavy, V. (2015), "Do Differences in Schools' Instruction Time Explain International Achievement Gaps? Evidence from Developed and Developing Countries", *The Economic Journal*, Vol. 125, issue 588, p. 397-424.

Lev, B. and S. Radhakrishnan (2003), The measurement of firm specific organisational capital, NBER Working Paper 9581.

Mokyr, J. (2002), *The gifts of Athena: Historical Origins of the Knowledge Economy*, Princeton University Press.

Montacute, R. (2020), Social mobility and COVID-19 – Implications of the COVID-19 crisis for education inequality, Sutton Trust Report, 13 blz.

Morikawa, M. (2020), COVID-19, teleworking and productivity, VoxEU.org, 10 april 2020.

NBB (2020a), Financial Stability Report, 162 blz.

NBB (2020b), Jaarverslag 2019 – Economische en financiële ontwikkeling, 300 blz.

OESO (2018), A Broken Social Elevator? How to Promote Social Mobility, OECD Publishing, Paris.

OESO (2019), Education at Glance, Country Note Belgium, 6 blz.

OESO (2020a), OECD investment policy responses to COVID-19, Tackling Coronavirus (COVID-19): Contributing to a Global effort, update 4 June, https://read.OECD-ilibrary.org/view/?ref=129_129922-gkr56na1v7&title=OECD-Investment-Policy-Responses-to-COVID-19

OESO (2020b), Foreign Direct Investment Flows in the time of Covid-19, Tackling Coronavirus (COVID-19): Contributing to a Global Effort, 4 mei 2020, <http://www.oecd.org/coronavirus/policy-responses/foreign-direct-investment-flows-in-the-time-of-covid-19-a2fa20c4/>

OESO (2020c), Science, Technology and Innovation in times of COVID-19 – What policy responses for the recovery?, virtual workshop 17 & 24 juni, background report.

OESO (2020d), Capacity for remote working can affect lockdown costs differently across places, 2 juni 2020, OECD Policy Responses to Corona-virus (COVID-19), <http://www.oecd.org/coronavirus/policy-responses/capacity-for-remote-working-can-affect-lockdown-costs-differently-across-places-0e85740e/>

OESO (2020e), Productivity gains from teleworking in the post COVID-19 era: how can public polities make it happen?, OECD Policy responses to coronavirus, 15 July 2020, <http://www.oecd.org/coronavirus/policy-responses/productivity-gains-from-teleworking-in-the-post-covid-19-era-a5d52e99/>

OESO (2020f), Competition policy responses to COVID-19, OECD Policy responses to coronavirus, 27 april 2020, <http://www.oecd.org/coronavirus/policy-responses/oecd-competition-policy-responses-to-covid-19-5c47af5a/>

OESO (2020g), OECD Economic Surveys: Belgium, februari 2020, 63 blz.

OESO (2020h), Start-ups in the time of COVID-19: Facing the challenges, seizing the opportunities, OECD Policy Responses to Coronavirus, 13 mei 2020, <http://www.oecd.org/coronavirus/policy-responses/start-ups-in-the-time-of-covid-19-facing-the-challenges-seizing-the-opportunities-87219267/>

Ostry, J.D., A. Berg en C.G. Tsangarides (2014), Redistribution, inequality and growth, IMF Staff Discussion Nota, februari 2014.

Paunov, C. (2012), “The global crisis and firms’ investments in innovation”, Research Policy, Vol. 41/1, pp. 24-35.

Piketty (2014), Kapitaal in de 21e eeuw, De Bezige Bij, Amsterdam.

Ransbotham, S., D. Kiron, P. Gerbert en M. Reeves (2017), Reshaping Business with Artificial Intelligence, MIT Sloan Management Review and The Boston Consulting Group, September 2017.

Revoltella, D. (2020), EU corporates and Covid-19 : the short and long term challenges, presentatie tijdens de National Productivity Boards Conference Call Follow-Up Discussion on the Impact of Covid-19 van 4 juni 2020.

Schleicher, A. (2020), The impact of COVID-19 on education – Insights from education at glance 2020, OESO brochure, 31 blz.

Seric, A. en D. Winkler (2020), COVID-19 could spur automation and reverse globalisation – to some extent, VoxEU.org article, 28 april 2020.

SERV (2020), Rapport screening buitenlandse directe investeringen – een stand van zaken, Achtergronddocument bij het advies Vlaamse screening buitenlandse directe investeringen, 29 blz.

Sleuwaegen, L. (2016), Hoge Groei Ondernemingen in België, Onderzoeksrapport i.o.v. de Centrale Raad voor het Bedrijfsleven, Brussel, 29 blz.

Tumino, A (2015), The scarring effect of unemployment from the early '90s to the Great Recession, Institute for Economic and Social Research, Working Paper 2015-5.

Van Camp, J. (2020), Impact of the corona crisis on Belgian purchasing behavior: results consumer survey – June 2020, Thomas More, Haute 2cole Louvain en Comeos, https://static.comeos.be/Impact_of_the_corona_crisis_on_Belgian_purchasing_meting2_1.pdf

Van Langenhove, H. en S. Vansteenkiste (2020), “Drempels en motivatie bij het volgen van opleiding in Vlaanderen. Een analyse op basis van de Adult Education Survey”, in *Levenslang leren en dynamische loopbanen*, Over.Werk 2020, nr. 1.

Vansteenkiste, S. en M. Verbruggen (2020), “Vier jaar loopbaanonderzoek binnen Steunpunt WSE. Wat leerden we over de transitie werkloosheid-werk?”, in *Levenslang leren en dynamische loopbanen*, Over.Werk 2020 nr. 1.

Veugelers, R., B. van Pottelsberghe en N. Véron (2012), Lessons for ICT Innovative Industries: Three Experts' Positions on Financing, IPR and Industrial Ecosystems, JRC Technical Reports EC, 76 blz.

Bijlages

Bijlage 1. Methodologie

De belangrijkste wijzigingen die ingevoerd worden door de methodologische herziening van de nationale rekeningen die gevolgen hebben voor de analyse van de productiviteit worden hieronder opgesomd.

- De herziening van de deflatoren van de productie, de intermediaire consumptie en dus de toegevoegde waarde voor een geheel van bedrijfstakken.
- De invoering van nieuwe activiteiten, zoals de productie van elektriciteit door de gezinnen.
- Het gebruik van nieuwe bronnen en/of methoden voor het meten van de toegevoegde waarde van bepaalde bedrijfstakken, zoals de verzekeringen (bedrijfstak KK) of de activiteiten van bestuurders van vennootschappen (bedrijfstak MA).
- De herziening van de O&O-activiteiten voor bepaalde O&O-intensieve bedrijfstakken, zoals de farmaceutische industrie.

De volgende tabel geeft de gecumuleerde groei van de arbeidsproductiviteit per uur weer voor de periode 2000-2017 volgens de nationale boekhouding die gepubliceerd werd in oktober 2018 (voor de herziening, kolom OLD) en de nationale boekhouding zoals gepubliceerd in oktober 2020 (kolom NEW) voor de marktbedrijfstakken van de nomenclatuur A38.

Tabel 7 : Gecumuleerde groei van de arbeidsproductiviteit per uur, 2000-2017
Index 2000=100

2017	OLD	NEW
Totale economie	115	114
Landbouw en visserij (A)	111	117
Winning van delfstoffen (B)	162	168
Verwerkende nijverheid(C)	167	148
Voedingsindustrie(CA)	174	135
Textielnijverheid (CB)	148	120
Hout- en papierindustrie (CC)	160	139
Aardolieraffinaderijen (CD)	494	167
Chemische nijverheid (CE)	123	140
Farmaceutische nijverheid (CF)	242	194
Rubber- en kunststofindustrie (CG)	149	154
Metaalnijverheid (CH)	164	131
Vervaardiging elektronische producten (CI)	129	250
Vervaardiging elektrische toestellen (CJ)	93	91
Vervaardiging machines en apparaten (CK)	123	123
Vervaardiging motorvoertuigen (CL)	169	129
Overige verwerkende nijverheid (CM)	110	111
Elektriciteit, gas en stoom (D)	92	118
Productie, distributie en verwerking van water (E)	67	71
Bouw (F)	124	122
Handel (G)	135	127
Transport en opslag (H)	113	121
Accommodatie en maaltijden (I)	95	96
Uitgeverijen, film en video (JA)	114	113
Telecommunicatie (JB)	336	344
Informaticadiensten (JC)	110	112
Financiële activiteiten en verzekeringen (K)	140	119
Vastgoedactiviteiten (L)	86	101
Rechtskundige en boekhoudkundige dienstverlening (MA)	114	112
Wetenschappelijk O&O (MB)	131	147
Publiciteit en technische diensten (MC)	112	98
Administratieve en ondersteunende diensten (N)	87	94

Bron : Eurostat, Nationale Rekeningen, oktober 2020.

Bijlage 2. Evaluatie van de tenuitvoerlegging van de landaanbevelingen in verband met de productiviteit op basis van de databank CeSar van de Europese Commissie

Tabel 8 : Landaanbeveling in verband met ontwikkeling van competenties en tenuitvoerlegging

CSR	Jaar	Label	Tenuitvoerlegging
Gedeeltelijk	2019	address skills mismatches	Limited Progress
Gedeeltelijk	2018	increasing the proportion of graduates in science, technology, engineering and mathematics.	Limited Progress
Gedeeltelijk	2016	Move forward with education and vocational training reforms	Substantial Progress
Volledig	2015	Improve the functioning of the labour market by reducing financial disincentives to work, increasing labour market access for specific target groups and addressing skills shortages and mismatches	Some Progress
Gedeeltelijk	2014	improving professional mobility and addressing skills shortages and mismatches as well as early school leaving	Some Progress
Gedeeltelijk	2014	and by pursuing coordinated education and training policies addressing the pervasive skills mismatches and regional disparities in early school leaving.	Some Progress
Gedeeltelijk	2013	Simplify and reinforce coherence between employment incentives, activation policies, labour matching, education, lifelong learning and vocational training	Limited Progress
Gedeeltelijk	2012	to strengthen the coherence between education, lifelong learning, vocational training and employment policies	Not Assessed

Bron: CeSar, Europese Commissie.

Tabel 9 : Landaanbeveling in verband met ontwikkeling van overheidsinvesteringen en tenuitvoerlegging

CSR	Jaar	Label	Tenuitvoerlegging
Gedeeltelijk	2019	and the coordination of fiscal policies by all levels of government to create room for public investment.	No Progress
Gedeeltelijk	2019	Focus investment-related economic policy on sustainable transport, including upgrading rail infrastructure,	Some Progress
Gedeeltelijk	2018	Improve the efficiency and composition of public spending at all levels of government to create room for public investment, notably by carrying out spending reviews.	Limited Progress
Gedeeltelijk	2017	Improve the composition of public spending in order to create room for infrastructure investment, including on transport infrastructure.	Limited Progress
Gedeeltelijk	2016	Address shortfalls in investment in transport infrastructure	Limited Progress

Bron: CeSar, Europese Commissie.

Tabel 10 : Landaanbeveling in verband met ontwikkeling van innovatie en tenuitvoerlegging

CSR	Jaar	Label	Tenuitvoerlegging
Gedeeltelijk	2019	and research and innovation, in particular in digitalisation, taking into account regional disparities.	Limited Progress
Gedeeltelijk	2017	Foster investment in knowledge-based capital, in particular with measures to increase digital technologies adoption, and innovation diffusion.	Some Progress
Gedeeltelijk	2016	Boost the capacity to innovate, in particular by fostering investment in knowledge-based capital.	Limited Progress
Gedeeltelijk	2014	by promoting innovation through streamlined incentive schemes and reduced administrative barriers;	Some Progress

Bron: CeSar, Europese Commissie.

Tabel 11 : Landaanbeveling in verband met ontwikkeling van bedrijfsklimaat en tenuitvoerlegging

CSR	Jaar	Label	Tenuitvoerlegging
Gedeeltelijk	2019	Reduce the regulatory and administrative burdens to incentivise entrepreneurship	Limited Progress
Gedeeltelijk	2018	Reduce the regulatory and administrative burdens to incentivise entrepreneurship and	Some Progress
Gedeeltelijk	2014	by promoting innovation through streamlined incentive schemes and reduced administrative barriers;	Some Progress

Bron: CeSar, Europese Commissie.

Tabel 12 : Landaanbeveling in verband met ontwikkeling van mededinging en tenuitvoerlegging

CSR	Jaar	Label	Tenuitvoerlegging
Gedeeltelijk	2019	and remove barriers to competition in services, particularly telecommunication, retail and professional services.	Limited Progress
Gedeeltelijk	2018	increase competition in services, particularly retail, construction and professional services.	Limited Progress
Gedeeltelijk	2017	Increase competition in professional services markets and retail, and	Limited Progress
Gedeeltelijk	2017	enhance market mechanisms in network industries.	Some Progress
Gedeeltelijk	2016	Increase competition in the business services sector and the retail sector by removing unwarranted operational and establishment restrictions.	Limited Progress
Gedeeltelijk	2014	by strengthening competition in the retail sectors, removing excessive restrictions in services, including professional services and addressing the risk of further increases of energy distribution costs;	Limited Progress
Gedeeltelijk	2013	Present concrete and time-specific structural measures to improve competition in the services sector, by removing barriers in retail and	Limited Progress
Gedeeltelijk	2013	excessive restrictions in professional services and	No Progress
Gedeeltelijk	2013	Continue to improve the functioning of the energy sector by reducing distribution costs and monitoring retail prices,	Some Progress
Gedeeltelijk	2013	strengthen the independence of the regulators in the energy, telecoms and the transport sectors (railway, airport).	Some Progress
Gedeeltelijk	2013	Remove remaining regulatory barriers in the postal sector.	No Progress
Volledig	2012	Continue to strengthen competition in the retail sector by lowering barriers and reducing operational restrictions. Introduce measures to strengthen competition in the network industries by revising regulatory barriers and reinforcing the institutional arrangements for effective enforcement of state aid rules.	Limited Progress
Volledig	2011	Introduce measures to boost competition in the retail sector, by lowering barriers to entry and reducing operational restrictions; and introduce measures to strengthen competition in the electricity and gas markets by further improving the effectiveness of the sectoral regulatory and competition authorities.	No Assessed

Bron: CeSar, Europese Commissie.

Bijlage 3. Advies Centrale Raad voor het Bedrijfsleven

24 november 2020

1. Inbehandelingneming

Artikel 4 van de wet van 25 november 2018 houdende de oprichting van de Nationale Raad voor de Productiviteit bepaalt in het tweede lid dat de studies en verslagen van deze instelling kunnen worden besproken in de Centrale Raad voor het Bedrijfsleven, voordat ze worden gepubliceerd. Indien deze laatste een advies wenst te formuleren, zal dit advies als bijlage worden bijgevoegd bij de publicatie van de studie of het verslag.

Het jaarverslag 2020 over de productiviteit is op 21 oktober 2020 aan de Centrale Raad voor het Bedrijfsleven voorgelegd.

Het advies werd tijdens de plenaire vergadering op 24 november 2020 goedgekeurd.

2. Het verslag van de Nationale Raad voor de Productiviteit

Het jaarverslag van de Nationale Raad voor de Productiviteit (NRP) heeft tot doel de stand van de kennis over de productiviteit en het concurrentievermogen vast te stellen om meer te weten te komen over de bronnen van de productiviteitsgroei en de oorzaken van de vertraging ervan vast te stellen.

Dit jaar werd het verslag geschreven in de bijzondere context van de gezondheidscrisis gekoppeld aan COVID-19. Aangezien de onzekerheid nog steeds op de economie weegt, is het moeilijk om de evolutie van de productiviteit in te schatten en werd in het verslag van de Nationale Raad voor de Productiviteit van 2020 vooral aandacht besteed aan de voorstelling van de transmissiekanalen waarlangs de crisis de productiviteitsgroei kan beïnvloeden. Op basis van deze analyse doet het verslag een aantal aanbevelingen en stelt het prioritaire thema's vast voor beleidsmakers.

3. Europees herstelplan

Om de economische en sociale schade als gevolg van de coronaviruspandemie te helpen herstellen, maar ook om het Europese herstel te stimuleren en de werkgelegenheid te beschermen, heeft de Europese Unie een herstel- en veerkrachtprogramma aangenomen.

De Centrale Raad voor het Bedrijfsleven (CRB), via het Verslag Werkgelegenheid-Concurrentievermogen en de Nationale Raad voor de Productiviteit (NRP)²⁹, via zijn recente jaarverslag, benadrukken de opportuniteit die dit plan biedt. Om zich hieraan te houden en een Europese financiering te krijgen, moet elke lidstaat de Commissie een nationaal herstel- en veerkrachtplan voorleggen dat niet alleen een solide economisch herstel bevordert, maar ook de strategische doelstellingen van de Unie op het gebied van de ecologische en digitale overgang en de sociale en territoriale samenhang integreert.

Het Europees herstelplan voorziet in de inzet van een aantal instrumenten, waaronder de Recovery and Resilience Facility (RRF). Om Europese steun te krijgen in het kader van dit mechanisme, moet België rekening houden met de aanbevelingen die de Europese Commissie in 2019 en 2020 in het kader van het Europees semester tot het land heeft gericht.

Het Verslag Werkgelegenheid-Concurrentievermogen 2020 en het jaarverslag van de NRP van 2020 beginnen met een opvolging van de modaliteiten en fasen van het herstelplan en benadrukken een reeks domeinen waaraan de CRB, net als de NRP, een bijdrage wil leveren. De twee instellingen stellen dus de grote lijnen van het herstelplan vast en leveren elk hun eigen bijdrage.

De RRF voorziet een rol voor de nationale raden voor de productiviteit en het verslag van de NRP wil hierop een antwoord bieden. Het Verslag Werkgelegenheid-Concurrentievermogen 2020 bouwt voort op de basis die

²⁹ [CENTRALE RAAD VOOR HET BEDRIJFSLEVEN \(2020\), Verslag Werkgelegenheid-Concurrentievermogen 2020 : Zich richten op de toekomst om de crisis te boven te komen, oktober 2020](#)

is gelegd in de vorige verslagen, die reeds een antwoord hebben gegeven op bepaalde aanbevelingen van de Europese Commissie.

3.1 De betrokkenheid bij het herstelplan

In haar mededeling van 17 september³⁰ benadrukt de Europese Commissie dat het van essentieel belang is dat de lidstaten zo snel mogelijk een brede beleidsdialoog aangaan waarbij de sociale partners en alle andere belanghebbenden bij de voorbereiding van hun herstelplannen worden betrokken. Nationale betrokkenheid zal essentieel zijn voor een bevredigende uitvoering van het Europese plan en voor het waarborgen van duurzaam succes op nationaal niveau en geloofwaardigheid op Europees niveau.

Een herstelplan impliceert actie op een groot aantal beleidsterreinen, waarbij een rol is weggelegd voor de Europese Unie, de federale overheid en de regionale en lokale overheden. De CRB herinnert eraan dat een dergelijke aanpak moet worden uitgewerkt via de coördinatie van de politieke niveaus in ons land, rekening houdend met de specifieke sociaal-economische kenmerken van elk gewest. De verschillende bestuursniveaus moeten beter gebruik maken van de bestaande coördinatieorganen en hun transparantie vergroten, met name ten opzichte van de sociale partners.

4. De concepten concurrentievermogen en productiviteit

4.1 De groei van de productiviteit, een grote uitdaging

Productiviteitswinst is een noodzakelijke voorwaarde voor de welvaart van de bevolking en de versterking van de sociale cohesie. Het moet verenigbaar zijn met milieuduurzaamheid, wat onder meer inhoudt dat er een circulaire economie en een stabiliserend of afnemend gebruik van de hulpbronnen moet komen. Productiviteitswinsten vormen de basis voor verbeterde reële inkomens en lagere relatieve prijzen. Ze stellen bedrijven ook in staat hun winstgevendheid te verhogen, wat cruciaal is voor toekomstige investeringen.

Voor de CRB zijn deze verschillende elementen noodzakelijk om de productiviteit te verhogen en zo het concurrentievermogen te verbeteren.

Productiviteitsgroei is ook een noodzakelijke voorwaarde voor het creëren van begrotingsruimte om het scala aan beleidskeuzes te verbreden en zo uitdagingen als vergrijzing, sociale cohesie en ecologische transitie aan te pakken. Als de productiviteitsgroei structureel tekortschiet, zal men zich tot begrotingsinstrumenten moeten richten om te proberen de houdbaarheid van de overheidsfinanciën te waarborgen. Het gebruik van dergelijke instrumenten heeft de neiging om te wegen op de groei, en dus op de houdbaarheid van de overheidsfinanciën, maar ook op de duurzaamheid van het sociale model en de sociale cohesie. België staat voor uitdagingen met betrekking tot de houdbaarheid van zijn overheidsfinanciën op middellange en lange termijn. De bezorgdheid over de hoge overheidsschuld en de aanzienlijke schulden inzake veroudering wordt nog verergerd door de verslechtering van de begrotingssituatie. De verwachting is dat ook de komende jaren de uitgaven in de zorg aanzienlijk zullen toenemen. Een hoge overheidsschuld verhoogt de kwetsbaarheid van het overheidsbeleid, met name in het geval van stijgende rentevoeten en risicopremies.

4.2 De NRP en de CRB: twee complementaire benaderingen

In het Verslag Werkgelegenheid - Concurrentievermogen 2020, dat de algemene overeenkomst tussen de CRB-leden over de analyse van het economisch beleid en het concurrentievermogen weergeeft, hebben de CRB-leden maatschappelijke doelstellingen vastgesteld waarin de productiviteitsgroei moet worden verankerd: de noodzaak om te werken aan een economie die haar burgers een hoge levensstandaard en een hoge mate van sociale inclusie biedt, maar die ook in overeenstemming is met de EU-doelstelling van koolstofneutraliteit en in toenemende mate efficiënt gebruik maakt van hulpbronnen, terwijl de financiële en fiscale duurzaamheid

³⁰ [EUROPESE COMMISSIE, Jaarlijkse strategie voor duurzame groei voor 2021, COM \(2020\) 575 final, 17 september 2020.](#)

wordt gewaarborgd. Het NRP-verslag legt weliswaar meer nadruk op productiviteitsgroei, maar onderstreept de noodzaak van een bredere aanpak die in overeenstemming is met deze doelstellingen.

In hun analyse om de mogelijke gevolgen van de COVID-19-crisis te begrijpen onderzoeken beide verslagen een reeks transmissiekanalen. Terwijl de NRP-analyses zich richten op productiviteitsgroei, onderzoekt de CRB de impact van de gezondheidscrisis op onze levensstandaard, sociale cohesie, milieu-ambities en de verslechtering van de overheidsfinanciën. Daarom lijken de benaderingen van beide instellingen eerder complementair dan tegenstrijdig te zijn. Deze complementariteit maakt het mogelijk om bepaalde prioriteiten te benadrukken en domeinen aan te wijzen waarop de beleidsmakers moeten optreden.

5. Analyse van de productiviteit in België en de potentiële impact van de COVID-19-crisis

Het tweede deel van het NRP-verslag analyseert de prestaties van België op het vlak van productiviteit en stelt vervolgens een analyse voor van de transmissiekanalen van de COVID-19-crisis naar de productiviteitsgroei.

België heeft, zoals alle geavanceerde economieën, sinds het begin van de jaren 2000 een algemene vertraging van de productiviteitsgroei gekend. De vertraging was echter meer uitgesproken in België dan in de EU. De productiviteitsgroei was sterker in de verwerkende industrie dan in de marktdiensten, wat in de context van de tertiarisering van de economische activiteit tot op zekere hoogte weegt op de totale productiviteitsgroei.

5.1 Thema's die voor de CRB van belang zijn

De productiviteitsgroei in België vertraagt al geruime tijd, maar deze trend werd nog versterkt door de economische en financiële crisis. De vertraging van de productiviteitsgroei heeft zich voorgedaan in alle grote groepen van activiteiten, maar is meer uitgesproken in de verwerkende industrie, waar de best presterende industrieën een sterke daling van de productiviteitsgroei hebben gekend. Dit staat in contrast met de vertraging van de productiviteitsgroei in de marktdiensten, die vooral te wijten is aan een verdere daling van de productiviteitsgroei in de minst productieve sectoren. De NRP zou kunnen proberen licht te werpen op de dynamiek die tot deze ontwikkelingen heeft geleid.

De bijdrage van de verwerkende industrie aan de toegevoegde waarde is in België tussen 2000 en 2018 sterk gedaald, terwijl deze in Duitsland vrijwel onveranderd is gebleven. De NRP zou de redenen voor dit verschil kunnen analyseren en, voor zover de verwerkende industrie de belangrijkste bron van productiviteitsgroei blijft, aanbevelingen kunnen doen om het aandeel van de verwerkende industrie in het bbp te stabiliseren of te vergroten.

In vergelijking met Nederland lijkt de productiviteitsgroei in een aantal sectoren laag te zijn. De NRP zou een analyse kunnen uitvoeren om het vastgestelde verschil in de dienstensector op te helderen. Sommige van de verschillen kunnen het gevolg zijn van structurele effecten die verband houden met sleutelperiodes, zoals de maatregelen van de tax shift en de gezondheidscrisis.

Er moet worden onderzocht in hoeverre de vertraging van de productiviteitsgroei in de afgelopen jaren kan worden toegeschreven aan de groei van de dienstensector en aan beleidsmaatregelen op de arbeidsmarkt die gericht zijn op een verhoging van de arbeidsparticipatie.

De CRB-leden benadrukken ook dat een "micro"-aanpak van de productiviteit wenselijk is, voor zover mogelijk, om de dynamiek achter de algemene productiviteitstrends aan het licht te brengen. De CRB zou bijvoorbeeld wensen dat er specifieke analyses worden uitgevoerd voor de handels- en transportsector, evenals voor de impact van e-commerce en winkelen over de grenzen heen.

Het zou ook interessant zijn om verschillende niveaus van gegevensuitsplitsing te observeren. Zo kunnen bijvoorbeeld de productiviteitsontwikkelingen worden geanalyseerd voor de verschillende gewesten van het land en per bedrijfstak.

Wat de gevolgen van de coronaviruscrisis betreft, zou de NRP, voor zover mogelijk, de effecten van verminderde investeringen (met name in O&O) op de productiviteitsgroei kunnen onderzoeken, waarbij dit op sectoraal niveau in detail wordt beschreven.

Tot slot richt het verslag 2020 van de NRP zich op de groei van de productiviteit. De CRB is van mening dat een verdere analyse zou kunnen worden uitgevoerd met betrekking tot het productiviteitsniveau. België zou inderdaad geconfronteerd kunnen worden met verschillen in productiviteitsgroei ten opzichte van zijn belangrijkste buurlanden, wat verklaard zou kunnen worden door de nabijheid van de technologiegrens. De "technologiegrens" verwijst naar het gebruik van de beste beschikbare technologie (in een bepaald productiegebied) in de hele wereld. Een land dat zich onder de grens bevindt, kan door het imiteren van bestaande technologieën zijn productiviteit snel verhogen. Een land dat zich op de technologiegrens bevindt, moet er daarentegen naar streven om deze grens te verplaatsen door het ontwikkelen van innovaties.

6. Passend beleid voor productiviteitsgroei

In het derde deel van het NRP-verslag worden een aantal strategische thema's genoemd waarop het beleid zich prioritair moet richten om de productiviteitsgroei in de huidige context te verbeteren. Het uitgangspunt voor deze oefening is de lijst van landenspecifieke aanbevelingen die de Europese Raad elk jaar in het kader van het Europees semester formuleert.

Voor de CRB vormen de in het kader van het herstelplan ingevoerde maatregelen een opportuniteit, niet alleen omdat zij gericht zijn op een solide economisch herstel, maar ook omdat zij de strategische doelstellingen van de EU op het gebied van de ecologische en digitale transitie en de sociale en territoriale cohesie integreren. Deze doelstellingen zijn in overeenstemming met de gemeenschappelijke maatschappelijke doelstellingen die door de CRB-leden zijn geïdentificeerd.

6.1 Onderwijs en vorming

Onderwijs en vorming zijn essentiële elementen in het proces van de accumulatie van menselijk kapitaal. Deze factor is van fundamenteel belang voor het stimuleren van de productiviteit en het innovatievermogen. Toegang tot kwaliteitsonderwijs voor iedereen is een doeltreffend middel om de sociale cohesie te versterken, armoede te bestrijden en gelijkheid te bevorderen. De CRB benadrukt het belang van duurzame integratie in de arbeidsmarkt en, in dit verband, het belang van kwalificaties en competenties voor het veiligstellen van de loopbaan en het voldoen aan de vraag naar personeel van bedrijven.

Vorming is een cruciaal element in de versterking van het potentieel voor economische ontwikkeling en het is vandaag de dag absoluut noodzakelijk om levenslang leren te bevorderen. Er moeten voldoende middelen beschikbaar worden ingezet zodat de arbeidsmarkt, vorming en levenslang leren voor iedereen toegankelijk zijn zonder discriminatie op grond van leeftijd, afkomst, geslacht of opleidings- of kwalificatieniveau. Deelname aan bijscholing is een gedeelde verantwoordelijkheid van werkgevers, individuen en overheden. De komende digitale en milieutransities brengen kansen met zich mee en zouden moeten leiden tot productiviteitswinsten en bijkomende jobs. Er moet echter worden erkend dat ze niet eenvoudig zullen zijn en dat ze tijd in beslag nemen. Samen met onderwijs en vorming is daarom een sterk sociaal vangnet nodig om de loopbaan van de werkende personen veilig te stellen. Dit is een belangrijke voorwaarde om de noodzakelijke transitieën aanvaard te krijgen door de bevolking.

6.2 Investerings

In het advies over het Nationaal Pact voor Strategische Investerings herinnert de CRB eraan dat het pact alleen ten volle kan worden benut als het wordt geïntegreerd in een algemeen economisch beleid dat gericht is op het stimuleren van duurzame groei en particuliere investeringen, het ontwikkelen van de werkgelegenheid en het versterken van het maatschappelijk welzijn. Een verhoging van de investeringen, en in het bijzonder van de overheidsinvesteringen, moet erop gericht zijn zowel de economische groei op korte termijn als de potentiële economische groei op lange termijn te stimuleren.

Zowel de NRP als de CRB benadrukken het belang van de investeringen die nodig zijn om de overgang naar een groene en digitale economie te versnellen. Zij identificeren enkele sleuteldomeinen waarin overheidsinvesteringen prioritair moeten worden gepland: mobiliteit, energie, digitale infrastructuur (met inbegrip van digitale infrastructuur voor onderwijs en vorming) en het beheer van de waterbronnen (tekorten en overstromingen). In het VWC 2020 wordt ook de behoefte erkend aan investeringen in de gezondheidsinfrastructuur in het kader van de ouderenzorg.

Voor de CRB is een ambitieus programma van overheidsinvesteringen onder leiding van de federale, gewestelijke en lokale autoriteiten nodig. De geplande investeringen moeten versneld worden uitgevoerd. De uitvoering ervan moet worden opgevolgd. Deze doelstellingen voor overheidsinvesteringen voor de komende tien jaar moeten aanzienlijk naar boven worden bijgesteld: van 2,2% van het bbp moeten deze investeringen in tien jaar tijd naar ten minste 4% van het bbp stijgen. Het is echter belangrijk dat deze investeringen deel uitmaken van een brede visie die de algemene richting bepaalt in elk van deze gebieden en zorgt voor samenhang tussen de verschillende bevoegdheidsniveaus (federaal, gewestelijk, Europees).

Ook particuliere investeringen moeten worden aangemoedigd. De combinatie van openbare en particuliere investeringen heeft immers een groter multiplicatoreffect op de economie. Het is een belangrijke taak van de overheid om duidelijk te maken in welke richting verder moet worden gewerkt. Dit vereist een duidelijk, consistent en stabiel reglementair kader dat de investeerders rechtszekerheid garandeert.

Ten slotte kondigt de CRB aan dat hij in de komende maanden wil nadenken over een industriële strategie die investeringen in O&O, investeringen in renovatie en mobiliteit, de overgang naar een circulaire economie en de digitalisering integreert.

Wat de financiering betreft, is het belangrijk om te onderzoeken op welke manier de middelen die de Europese Unie aan ons land ter beschikking stelt, kunnen worden ingezet. De leden van de CRB herinneren ook aan hun verzoek aan de Belgische regering en de Europese Commissie om een gunstigere behandeling van productieve overheidsinvesteringen in het kader van de Europese begrotingsregels. Dit zou kunnen gebeuren door het begrotingssaldo te bepalen dat in aanmerking wordt genomen op basis van de afschrijvingen op de overheidsinvesteringen in plaats van de investeringsuitgaven. Dit zou neerkomen op een correctie van het financieringssaldo van de overheid met de netto-investeringen.

In dit verband roept het Europees Begrotingscomité in het kader van de besprekingen over de herziening van de Europese economische governance op tot een hervorming van het stabiliteits- en groeipact om de Europese begrotingsregels te vereenvoudigen en productieve investeringen aan te moedigen.

6.3 Digitale transformatie

De toepassing van nieuwe digitale technologieën is niet alleen belangrijk voor de productiviteitsgroei, maar ook, mits het proces inclusief en eerlijk is, voor het aanpakken van een aantal maatschappelijke uitdagingen (gezondheidszorg, mobiliteit en duurzaamheid). Alleen op die manier zullen alle spelers bereid zijn om mee te werken aan de digitale transitie, wat een *conditio sine qua non* is voor het succes ervan.

De digitalisering heeft een uitgesproken impact op de gezochte vaardigheden en bekwaamheden, die niet altijd overeenstemmen met het arbeidsaanbod, waardoor spanningen op de arbeidsmarkt ontstaan. We hebben dus een beleid nodig dat alle talenten mobiliseert en ervoor zorgt dat vraag en aanbod op de arbeidsmarkt maximaal op elkaar zijn afgestemd. In dit verband zal het belangrijk zijn in te zetten op onderwijs, vorming en levenslang leren, gericht op de ontwikkeling van duurzame en toekomstgerichte vaardigheden.

Telewerk is een specifieke toepassing van ICT. Het heeft het potentieel om de productiviteit en het welzijn van de werknemers te verhogen; het brengt echter ook risico's met zich mee. Een goede omkadering is daarom noodzakelijk. De sociale partners zullen de voorwaarden onderzoeken die het mogelijk maken dat de voordelen groter zijn dan de risico's en de bijdrage die zij kunnen leveren aan de totstandkoming van deze voorwaarden.

De sociale partners willen ook onderzoeken welke organisatorische en managementvernieuwingen nodig zijn voor een succesvolle digitale transitie. De snel veranderende digitale economie vraagt om een andere organisatie van het werk, die met name wordt gekenmerkt door korte beslissingslijnen, responsabilisering van werknemers en leidinggevend, evenals meer autonomie en virtueel teamwerk. België scoort relatief laag op het gebied van organisatorische innovatie, een vorm van innovatie die in de Scandinavische landen al geruime tijd wordt aangemoedigd, vaak in samenwerking met de sociale partners.

Ook het belang van een snelle, veilige en betrouwbare digitale infrastructuur kan niet meer worden genegeerd. Veel nieuwe technologische ontwikkelingen op het gebied van mobiliteit, gezondheidszorg, industriële toepassingen... hangen ervan af. Het gaat hierbij niet alleen om fysieke infrastructuur zoals 5G-netwerken en netwerken met zeer hoge capaciteit (VHCN), maar ook om immateriële vaste activa zoals databanken en O&O. Bovendien vereist de digitale transformatie een cultuur die gekenmerkt wordt door het belang en het potentieel van digitale technologieën.

6.4 Bedrijfsdynamiek

De congestie van de markt die wordt veroorzaakt door de minst productieve bedrijven kan de toegang tot de markt belemmeren en de groeimogelijkheden van andere, meer productieve bedrijven beperken.

Een uitstap uit de markt van "zombie"-bedrijven maakt het mogelijk om productiefactoren vrij te maken, wat op lange termijn de oprichting van nieuwe bedrijven of de uitbreiding van meer productieve bestaande bedrijven ten goede komt. Daarom is het belangrijk om de belemmeringen voor de stopzetting van verzwakte bedrijven zoveel mogelijk weg te nemen en de juiste keuzes te maken bij de toekenning van overheidssteun.

De sanering van ondernemingen in moeilijkheden brengt echter minder sociale kosten met zich mee als gevolg van banenverlies dan wanneer alleen een uitstap wordt overwogen. Het is daarom belangrijk om de reorganisatie van zombiebedrijven die een duidelijk groeipotentieel hebben aangetoond, te vergemakkelijken met name door middel van een overname, en de nodige investeringen te doen om hun productiviteit te verhogen. Waar mogelijk is het herstel van bedrijven in moeilijkheden, vooral wanneer ze een belangrijke plaats innemen in de waardeketen, daarom te verkiezen boven de verwijdering ervan. Wanneer dit niet mogelijk is, heeft de staat een rol te spelen in de sociale bescherming en de re-integratie van de betrokken werknemers.

6.5 Verandering van de arbeidsmarkt

De milieutransitie en de technologische veranderingen zouden moeten leiden tot een kwalitatieve en kwantitatieve verandering van de arbeidsmarkt. Permanente vorming is een sleutelement om tegemoet te komen aan de behoeften van de bedrijven en de bezorgdheid van de werknemers. Ze biedt kansen voor omscholing en draagt zo bij aan de inzetbaarheid van individuen, waardoor de ontwikkeling van verzekerde loopbaantrajecten gedurende de hele loopbaan wordt bevorderd. Dit biedt een antwoord op de aanwervingsproblemen van gezonde bedrijven, die eveneens de verandering kunnen belemmeren. Daarnaast blijft het belangrijk om het vangnet te blijven bieden via de werkloosheidsverzekering voor werknemers die hun baan zouden verliezen.

De Belgische economie heeft te kampen met een structureel probleem van slechte afstemming op de arbeidsmarkt. Enerzijds blijven veel arbeidsplaatsen moeilijk in te vullen. Anderzijds blijven specifieke groepen van de bevolking problemen ondervinden bij hun integratie in de arbeidsmarkt. In België vormt dit fenomeen een ernstige belemmering voor de economische activiteit en een bedreiging voor de sociale cohesie. De toekomstige transities bieden veel mogelijkheden op het gebied van werkgelegenheid en concurrentievermogen, maar er moet op worden toegezien dat ze de structurele problemen van de Belgische economie niet verergeren. De integratie van risicogroepen op de arbeidsmarkt is een prioritair thema voor de CRB en de Nationale Arbeidsraad (NAR).

7. De CRB vraagt de NRP de volgende kwesties nader te onderzoeken:

7.1 Waardeketens

De pandemie heeft onze afhankelijkheid van waardeketens duidelijk gemaakt. Het zou interessant zijn om diepgaande analyses uit te voeren van de sectoren die het zwaarst getroffen zijn en de gevolgen daarvan voor de productiviteit. De waardeketens van Belgische bedrijven beter begrijpen zou kunnen leiden tot doelgerichte aanbevelingen om hun internationale positie te verbeteren, bijvoorbeeld door het diversifiëren van de waardeketens of, in specifieke gevallen, door het herlocaliseren van delen van waardeketens binnen de eenheidsmarkt.

We zouden ook de wisselwerking tussen veerkracht en productiviteit kunnen onderzoeken. De crisis heeft aangetoond dat sommige operaties die gericht zijn op het verhogen van de productiviteit kunnen leiden tot een verlies aan veerkracht (zoals de delocalisering van essentiële activiteiten). Omgekeerd kunnen sommige investeringen om de veerkracht te vergroten ten koste gaan van de productiviteitsgroei op korte termijn. Het gaat om een maatschappelijke reflectie over onze strategische onafhankelijkheid van bepaalde essentiële goederen en diensten, die het analysekader van de individuele onderneming overstijgt.

7.2 E-commerce

Door de COVID-crisis is de ontwikkeling van e-commerce versneld. De NRP zou de invloed van de e-commercesector op de productiviteitsgroei kunnen onderzoeken. De ontwikkeling van de elektronische handel, in een duurzame en concurrentiële omgeving, is een prioritair thema voor de CRB³¹.

7.3 Mededinging

Mededinging en concentratie vormen een belangrijke kwestie die grondig moet worden opgevolgd, met name in het licht van de negatieve gevolgen voor de mededinging van de concentratie van marktmacht in de afgelopen jaren in de handen van een paar spelers, onder andere onlineplatforms, maar ook bepaalde dienstensectoren.

Om oneerlijke concurrentie te voorkomen met buitenlandse bedrijven die onderworpen zijn aan een minder restrictieve wetgeving op deze gebieden, is het ook wenselijk om governance en handelsbetrekkingen te bevorderen die een level playing field garanderen voor bedrijven.

Ten slotte benadrukte het advies van de Commissie voor de Mededinging van 2018³² de belangrijke rol van de Belgische mededingingsautoriteit bij de vervolging van mededingingsbeperkende praktijken (bv. kartels en misbruik van een machtspositie) en bij de controle op belangrijke fusies en concentraties. In vergelijking met andere Europese landen zijn de middelen die de Autoriteit ter beschikking worden gesteld onvoldoende om haar opdrachten naar behoren uit te voeren. De CRB pleit voor een versterking van de middelen van de Belgische mededingingsautoriteit, temeer gezien de nieuwe bevoegdheid die haar in juni 2020 werd toegekend met betrekking tot de misbruiken van economische afhankelijkheid (B2B) (wet van 4 april 2019).

7.4 Innovatie

In het advies van de CRB over het jaarverslag van de NRP van 2019 was de CRB van oordeel dat het verslag weinig expliciet is in de formule die het naar voren schuift om de ontwikkeling en verspreiding van innovatie te bevorderen, nl. *“een ecosysteem dat gekenmerkt is door een ondernemings- en innovatiecultuur die gunstig is*

³¹ CENTRALE RAAD VOOR HET BEDRIJFSLEVEN (2020), Verslag Werkgelegenheid-Concurrentievermogen 2020 : Zich richten op de toekomst om de crisis te boven te komen, oktober 2020, p. 44

³² COMMISSIE VOOR DE MEDEDINGING ADVIES BETREFFENDE DE HERVORMING VAN BOEK IV VAN HET WETBOEK VAN ECONOMISCH RECHT (CRB 2018-1680 DEF MED), 15/06/2018.

voor de ontwikkeling van deze innovaties waarbinnen de interactie tussen overheden, ondernemingen en universiteiten of onderzoekscentra een essentiële rol speelt (triple helix)." Het zou interessant zijn dit concept te verdiepen door met name uitdrukkelijk te bepalen welke rol van de verschillende actoren wordt verwacht en aan welke voorwaarden de interactie tussen hen moet beantwoorden.

Wat onderzoek en ontwikkeling en de verspreiding van kennis en technieken betreft, vraagt de CRB aan de NRP om zich over de volgende vragen te buigen. Wat zijn de oorzaken van de ontoereikende valorisatie van O&O in België ondanks de vrij sterke O&O-intensiteit? Welk institutioneel kader zou gunstig zijn voor de ontwikkeling van innovaties en garanderen dat de productiefactoren zich verleggen naar de meest productieve ondernemingen? Wat is de doeltreffendheid en de additionaliteit van de federale instrumenten om O&O te stimuleren?

De CRB drukt de wens uit dat er bijzondere aandacht wordt besteed aan de manier waarop de verspreiding kan worden gestimuleerd.